

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Роман Лозинський

ГЕОГРАФІЯ МОВ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Львів
Видавництво «ЛІГА Львів»
2012

ББК С550.03 (4 УКР) + Ш1Г (о) 59
УДК 911.3 : 81'27 (477)
Л 72

Рецензенти:

д-р істор. наук, проф. *Клапчук В. М.*
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)
д-р геогр. наук, проф. *Дністрянський М. С.*
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою географічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 6 від 19 вересня 2012 р.*

Л 72

Лозинський Р. М.

Географія мов в Україні: Навчальний посібник. – Львів: Видавництво «ЛІГА Львів», 2012. – 146 с.

ISBN 978-966-96657-0-6

У навчальному посібнику проаналізовано теоретичні та прикладні питання мовної географії в Україні: теоретичні засади географічного дослідження мовної проблематики, джерела географічного дослідження мовної ситуації, історико-географічні особливості розвитку мовної ситуації в Україні, мовний склад населення сучасної України, етномовні процеси, територіальні особливості мовного простору України, тенденції та проблеми мовної ситуації в Україні, мовну політику в Україні та шляхи її оптимізації.

Для студентів географічних факультетів вищих навчальних закладів України.

ISBN 978-966-96657-0-6

ББК С550.03 (4 УКР) + Ш1Г (о) 59
УДК 911.3 : 81'27 (477)

© Лозинський Р. М., 2012
© ПП «ЛІГА Львів», 2012

Вступ

Навчальний посібник «Географія мов в Україні» для студентів географічних факультетів вищих навчальних закладів України охоплює вісім лекцій, у яких відображено найсуттєвіші риси територіальної організації мовного простору держави. Посібник є першим в Україні навчальним виданням, присвяченим проблематиці суспільно-географічного дослідження мов на її території.

Україна, як відомо, належить до держав світу з найскладнішою мовною ситуацією. Сучасні тенденції розвитку етномовних процесів відображають дедалі більше її ускладнення та політизацію. Чимало науковців зазначають про підвищення ступеня поляризації території України за мовною ознакою, внаслідок зростання територіальних відмінностей мовного складу населення. Суспільно-географічне вивчення мовної ситуації в Україні дасть змогу студентам зрозуміти сутність сучасних мовних проблем в державі, чинники, що на них впливають, виробити власну позицію щодо цілей і завдань мовної політики в Україні.

Навчальний предмет «Географія мов в Україні» з 2010 р. включено у навчальну програму підготовки студентів кафедри географії України географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Першу в державі кафедру географії України створено у травні 1990 р. з метою поглиблення географічних досліджень природи, населення та господарства України, підготовки висококваліфікованих фахівців-географів для середніх і вищих навчальних закладів. Засновником кафедри та її завідувачем упродовж майже 20 років був відомий український географ, професор, доктор географічних наук Ф. Д. Заставний. Одним з провідних напрямків наукових досліджень кафедри географії України є етнічна географія. Етногеографічну проблематику на кафедрі започатковано ще в 90-х роках ХХ ст., тобто з перших років її існування. На сьогодні, крім суто етнічної географії, сформовано також етнополітичний та етномовний напрями досліджень.

Посібник поєднує базовий лекційний матеріал з спеціалізованою науковою інформацією. До кожної лекції у ньому наведено значну кількість статистичних і картографічних додатків, що дозволяє студентам поглибити вивчення матеріалу самостійно. Посібник призначений передусім для студентів-географів старших курсів, які вже мають достатньо ґрунтовну загальну професійну підготовку. Він може бути також цікавим викладачам, науковцям, студентам з інших гуманітарних і суспільних наукових дисциплін – мовознавства, історії, соціології тощо.

Лекція 1

Теоретичні засади географічного дослідження мовної проблематики

Географічна проблематика, як відомо, надзвичайно різноманітна. Геопросторовий підхід, географічні методи застосовують для дослідження найрізноманітніших об'єктів, процесів та явищ: природних і соціальних. Сучасна географічна наука здатна інтегрувати знання інших наукових дисциплін у географічні поняття та закономірності, й на цій підставі пропонувати нові ідеї та рішення, формувати нові наукові галузі та виявляти нові проблеми. Поєднання географії з іншими науками дає змогу вирішувати найскладніші теоретичні та прикладні проблеми сучасності. Міждисциплінарний підхід теоретично, методологічно та фактологічно збагачує географію та інші наукові дисципліни, виявляє перспективні напрями їхнього розвитку. Яскравим прикладом висловлених вище міркувань є взаємодія географії та мовознавства.

Мовознавство (лінгвістика) – це наука про людську мову. Мова має два взаємопов'язані трактування, абстрактне і конкретне. У першому, абстрактному значенні мова – це семіотична (знакова) система, яка виникла на певній стадії розвитку людського суспільства. Мова має своє соціальне призначення і розвивається закономірно, тобто за мовними законами. Сутність конкретного трактування мови є в тому, що існують конкретні (етнічні) мови – реально існуючі знакові системи, які використовують у конкретному соціумі, в конкретний час і конкретному просторі.

Мова – надзвичайно багатогранне явище. У мовознавстві є велика кількість проблем, вирішення яких обов'язково передбачає застосування географічних методів. Кожна мова має (чи мала, якщо йдеться про мертву мову) свою територію, де вона побутує, а також межі поширення. Інакше кажучи, для мови характерною є територіальність, а це, як відомо, один з ключових атрибутів геосистем. Розміри, конфігурація цієї території, так само як і мовні кордони, перебувають у тісному зв'язку з географічними чинниками. У поширенні мови, формуванні її території значною є роль міграцій населення, які, як відомо, досліджує географія населення. У контактних зонах, на межі територій поширення різних мов відбуваються етномовні процеси, зокрема, процеси мовної асиміляції. Їхня інтенсивність, тривалість та інші параметри значно залежать від місцевих особливостей розселення населення, процесів урбанізації території і, знову ж таки, міграцій.

Мова, зокрема, унормована – це лише одне з мовних формувань, вища стадія їхнього розвитку. Крім того, є інші мовні формування (ідіоми) – ідіолект, говір, діалект. Вивчати ідіоми, зокрема діалект, відповідно до його сучасного розуміння також не можливо без застосування географічних методів. Діалект – це реальна, історично сформована просторово-структурна одиниця з центром (ядром), периферією та суміжними зонами («зонами вібрацій»), які відділяють

один діалект від іншого¹. Більш-менш чіткі межі між діалектами з'являються тільки тоді, коли виникають бар'єри у спілкуванні. Формування і розвиток діалекту – це процес поширення (дифузії) на якусь територію мовних інновацій з центру, в якому ця інновація з'явилася вперше. Інакше кажучи, для вивчення діалекту лінгвісти застосовують розроблені свого часу теоретичною географією поняття, терміни, ідеї та моделі просторової дифузії.

Конкретна мова чи діалект охоплює велику кількість слів, кожне з яких має щонайменше одне значення. Кожне слово – це результат тривалого історичного розвитку та географічного розподілу форм. Кожна форма слова має свій територіальний ареал. Територіальне співвідношення форм, яке в кожен конкретний момент фіксують лінгвістичні атласи, аж ніяк не є випадковим, а може бути пояснене історією, географією, культурними впливами та взаємовідносинами форм слів між собою. Значення слова, як і саме слово, також є відображенням тісних історичних і територіальних зв'язків. Географічне вивчення слів, географія слів, витоки якої знаходимо у дослідженнях французьких лінгвістів кінця ХІХ – початку ХХ ст., має дуже багато спільного з біогеографією, вивченням ареалів тварин та рослин.

Отже, на перетині географії й мовознавства виникає чимало цікавих і важливих наукових проблем, що зумовило появу одразу декількох наукових дисциплін мовно-географічного спрямування. Розпорощенню мовно-географічної проблематики поміж різними науковими дисциплінами та напрямками сприяє також багатозначність терміна «мова», багатоаспектність мовно-географічної проблематики, велика кількість об'єктів дослідження.

Чіткої класифікації наукових дисциплін мовно-географічного спрямування сьогодні немає. Деякі з них можна згрупувати за якимись спільними ознаками, інші, на перший погляд, є зовсім відособленими напрямками наукових досліджень. Деякі наукові дисципліни мовно-географічного спрямування розвиваються уже понад сторіччя, мають власну теорію та методи дослідження, а перелік наукових праць з цих дисциплін налічує тисячі позицій. Інші ж є результатом наукової роботи (часто незавершеної) одного чи декількох дослідників, й перспективність подальшого розвитку цих дисциплін викликає значні сумніви.

Розрізненості мовно-географічної проблематики сприяє також те, що географічне вивчення мови тісно пов'язане щонайменше з чотирма науковими дисциплінами: мовознавством, географією, демографією, етнологією.

В іноземній літературі часто використовують поняття лінгвістична географії, об'єднуючи ним увесь загальний мовногеографічний досліджень. Однак загалом термін «мовна (лінгвістична) географія» має неоднозначне трактування, що зумовлено історичними особливостями розвитку мовногеографічних досліджень у різних країнах, у межах різних лінгвістичних і географічних шкіл. Для позначення цих напрямків, крім терміну «лінгвістична географія», використовуються також інші, зокрема, «географія мови», «геолінгвістика» тощо. Найчастіше виділяють два головних напрямки

¹ Эдельман Д. И. Основные вопросы лингвистической географии: на материале индоарийских языков / Д. И. Эдельман. – М. : Наука, 1968. – С. 3.

мовногеографічних досліджень, умовно їх можна назвати «міжмовний» і «внутрішньомовний».

«Міжмовний» напрям – це географічне дослідження територіального поширення мов, у тому числі й в історичному аспекті. В англomовній літературі для таких досліджень використовують термін «geography of languages» (географія мов). В основі цього напрямку передусім є дослідження ареалів поширення етнічних мов, мовних кордонів, а також аналіз впливу на формування й динаміку мовних територій і мовних кордонів різноманітних соціальних, політичних, культурних, релігійних, природно-географічних чинників. Про «міжмовний» напрям найчастіше йдеться й тоді, коли використовують термін «геолінгвістика». Цей термін є популярним передусім в соціолінгвістиці, зокрема, його використовує відомий британський соціолінгвіст і діалектолог П. Траджил.

Витоки «географії мов» виводять з антропогеографії, відмого географічного напрямку, кінця ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. В сучасній англо-американській географії подібного роду дослідження відносять найчастіше до т. зв. «культурної географії». В пострадянській географічній школі, зокрема, в Росії, Україні, Білорусі, для «міжмовного» напрямку використовується термін «етнолінгвістична (етномовна) географія». Цей термін відображає тісні взаємозв'язки географічного дослідження мов з етногеографічною проблематикою, в т. ч. з традицією географічного дослідження розселення етнічних спільнот на основі мовного критерію у ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема у Росії, в напрямку «етнолінгвістичної географії» працює Н. Метальнікова. В її розумінні етнолінгвістична географія – це науковий напрям, що вивчає просторово-часову трансформацію і сучасну територіальну організацію мовних спільнот.

Етномовний напрям географічного дослідження мови історично є одним з найдавніших. *Етномовна географія – це напрям у суспільній географії, який досліджує населення в мовному аспекті.* Найважливіших особливостей етномовної географії, що суттєво відрізняють її від інших наукових напрямів, які географічно вивчають мову, є дві. По-перше, її об'єктом дослідження є населення. По-друге, мову аналізують передусім як критерій етнічної ідентичності людини. Натомість об'єктом дослідження, наприклад, лінгвістичної географії, яка географічно вивчає мовні факти й явища, є мова як знакова (семіотична) система, безвідносно до етнічного аспекту. Об'єкт дослідження діалектології – територіальні різновиди мови: діалекти, говори, говірки.

Етномовна географія є частиною етногеографії, а та, у свою чергу, відповідно до більшості класифікацій географічних наук є частиною географії населення.

Предметом дослідження етномовної географії є етномовний простір – специфічна форма буття етнічних мов.

Крім етномовної географії, до наукових дисциплін суспільної географії, що досліджують мовну проблематику, належить також мовно-культурна географія. Тут мова – це передусім невід'ємна складова людської культури в найширшому розмінні цього поняття. Мовно-культурна географія досліджує, зокрема, географію писемності, географію мовних пам'яток, мовно-освітні проблеми

тощо. Мовно-культурна географія є частиною географії культури, перспективного напрямку суспільно-географічних досліджень, який в останні роки дедалі більше привертає увагу науковців в Україні. Безпосередньо в географії культури також досліджують мовну проблематику, але тут часто акцентується увага на «інфраструктурі» мови, тобто на тих структурах, що забезпечують збереження, функціонування і розвиток мов.

Інший сучасний напрям мовно-географічних досліджень – це «внутрішньомовний» напрям, тобто класична «лінгвістична географія», відома з кінця XIX ст., в основі якої є дослідження ареалів поширення різноманітних мовних формувань (діалектів, наріч, говорів), граматичних, лексичних й інших мовних елементів і явищ, а також складання лінгвістичних атласів. Лінгвістичною географією, як і раніше, здебільшого займаються мовознавці, оскільки для таких досліджень потрібна спеціальна лінгвістична освіта. В англійській літературі крім терміну «linguistic geography» тут використовують також термін «dialect geography», хоча останній є дещо вузький.

Лінгвістична географія – це наука, яка вивчає територіальне поширення мовних явищ (фактів). Як окрема наукова дисципліна вона виділилася з діалектології. Своєю появою лінгвістична географія зобов'язана двом чинникам – по-перше, низці нових на той час теоретичних положень мовознавства, по-друге, розвитку лінгвістичного картографування у процесі польових діалектологічних досліджень.

У першій половині XX ст. в колишньому СРСР у межах мовознавства розпочав формуватися також інший напрямок просторового дослідження мови – ареальна лінгвістика (ареалогічна лінгвістика, ареалогія). Цей напрямок виник на основі просторової лінгвістики, принципи та теоретичні засади якої розроблено у працях відомих італійських дослідників М. Бартолі, Дж. Бертоні та Дж. Бонфанте. Головний об'єкт дослідження ареальної лінгвістики – ареал, який мовознавці характеризують за місцеположенням і конфігурацією зони побутування окремих лінгвістичних явищ або їх сукупності у системі говору, діалекту, мови, групи мов. Методика ареалогічних досліджень пов'язана насамперед з процесом встановлення меж ареалів та їх інтерпретацією.

Чіткого розмежування термінів «лінгвістична географія» та «ареальна лінгвістика» в сучасній лінгвістичній літературі не має. Назагал у радянській науці простежувалася тенденція вважати лінгвістичною географією дослідження просторового розміщення сучасних мовних явищ, а ареальною лінгвістикою – дослідження давніх ареалів на основі сучасного поширення мовних явищ.

У лінгвістичній літературі можна натрапити також на трактування лінгвогеографічних досліджень як процесу який включає три поступові стадії – діалектологія, лінгвістична географія, ареальна лінгвістика. Діалектологія досліджує конкретний ідіом здебільшого в польових умовах. Лінгвістична географія займається складанням атласів та їх первинною обробкою. Ареальна лінгвістика узагальнює матеріали про просторове розміщення мовних явищ з лінгвістичних атласів та інших джерел, будує ареали та моделює їх розвиток, і в такий спосіб сприяє розкриттю історії лінгвістичного явища.

Лінгвістичну географію поділяють також на синхронну та діахронну. Синхронна лінгвістична географія вивчає просторове розміщення мовних явищ на певному хронологічному рівні, діахронна – вивчає зміну мовних явищ у просторі з плином часу. За такого підходу ареальна лінгвістика фактично стає діахронним аспектом лінгвістичної географії.

Найбільш типові об'єкти лінгвогеографії – діалекти однієї мови або мови в межах групи споріднених мов. Вивчення територіальної диференціації мовних фактів вже давно набуло характеру організованих наукових заходів. У світі опубліковано декілька сотень лінгвістичних атласів, розроблено різні методики відбору мовних фактів і різні рівні абстрагування мовних ознак при їх картографуванні. Лінгвістична географія сильна теорією, принципами, масовістю матеріалу, який на картах утворює величезні безперервні ареали. Це дозволяє визначати територіальні зв'язки, поєднувати та протиставляти окремі зони, ареали, здійснювати структурно-типологічні співставлення локальних мікрорегіонів тощо.

На розвиток мовно-географічних досліджень значно впливають особливості мовної ситуації в різних державах. В здебільшого моноетнічних державах, які відповідно, однорідні за мовним складом населення й характеризуються незначним поширенням двомовності й багатомовності, передусім розвивається лінгвістична географія, тобто вивчення говорів і діалектів домінуючої мови. Така ситуація склалася, наприклад, у Польщі, де абсолютно домінує «внутрішньомовний напрям», представлений, передусім варшавською школою лінгвістичної географії, яку започаткував В. Дорошевський й краківською діалектологічною школою К. Нітча, що відомий, зокрема, однією з перших класифікацій діалектів польської мови. Натомість в державах із неоднорідним мовним складом населення, значним територіальним поширенням двох і більше етнічних мов набуває популярності «міжмовний» напрям.

Окремим і специфічним напрямком застосування географічних методів у лінгвістиці є топоніміка. Топоніміка – це наукова дисципліна, яка досліджує географічні назви (топоніми), їх функціонування, значення та походження, структуру, ареал поширення, розвиток і зміну в часі. Топонімію різних місцевостей уже давно вивчають мовознавці, історики, географи. Є чимало спеціалізованої літератури з питань теорії та практики цієї науки, у тому числі узагальнюючі монографії та підручники з топоніміки. У лінгвістиці топоніміку вивчають як розділ ономастики. В географії топонімікою займаються насамперед у межах географічного краєзнавства. Розділи про топоніміку ввійшли навіть у деякі шкільні підручники з географії України.

Базовим у мовно-географічних дослідженнях є поняття «мовна ситуація», яке є запозиченим з соціолінгвістики. Мова, як відомо, – явище соціальне. У 20–30-их роках ХХ ст. на перетині мовознавства та соціології, а також з залученням соціальної психології й етнології, відбулося становлення соціолінгвістики, головним завданням якої є дослідження соціальної сутності мови, її суспільних функцій, ролі мови в суспільстві, впливу на мову різноманітних суспільних чинників. Попри те, що соціолінгвістика є доволі далекою від географії та географічних методів дослідження, вплив її на

розвиток мовно-географічних досліджень, у тім числі й етномовної географії, виявився надзвичайно важливим.

Зокрема, в соціолінгвістиці розроблено низку важливих теоретичних положень, які згодом почали застосовувати в етномовній географії: проблематика мовної ситуації (це поняття є одним з ключових у соціолінгвістиці); проблематика мовних колективів і мовних спільнот; питання двомовності й багатомовності; соціальні чинники взаємодії мови та етносу (нації); проблематика національної мови; мовна політика і мовне будівництво. Роль соціолінгвістики в розвитку мовно-географічних досліджень за деякими параметрами можна порівняти з тією роллю, яку свого часу відіграла в процесі становлення географії населення демографія.

У наукових дослідженнях не завжди і не все можна відобразити за допомогою кількісних показників, а потім, відповідно, формалізувати за допомогою засобів математичного моделювання. Одним із альтернативних підходів формалізації природних і соціальних середовищ є ситуаційний підхід. Цей підхід зазвичай є підсумком початкової стадії наукових досліджень, на якій створюються теоретичні основи вивчення тієї чи іншої проблеми. Сутність ситуаційного підходу полягає в аналізі конкретних ситуацій, які відображають стан реально існуючих систем і середовищ, взаємодію їхніх компонентів та сукупність умов функціонування і розвитку. Повний, вичерпний аналіз конкретної ситуації навряд чи можливий, та й доцільний також. Найчастіше рівень розуміння конкретної ситуації формують дослідники відповідно до цілей дослідження, поставленої мети і завдань.

Ситуаційний підхід й, відповідно, термін «ситуація» доволі часто використовують у найрізноманітніших суспільних науках. Зокрема, в науковій літературі вже давно застосовують терміни «політична ситуація», «демографічна ситуація», «етнічна ситуація», «економічна ситуація», «релігійна ситуація» та ін. Крім того, трапляються терміни, які створені для поєднання різних видів ситуацій, наприклад, «етнополітична ситуація» чи «етнодемографічна ситуація». Слово «ситуація» у всіх цих термінах може мати різне смислове навантаження. Часто його використовують для означення загального стану, сучасного або в минулому, якоїсь суспільної сфери, підсистеми. Аналіз цього стану може ґрунтуватися на дослідженні конкретних параметрів, кількісних чи оціночних, або ж бути довільним описом. Теоретичні засади та методика дослідження деяких ситуацій доволі добре розроблені в межах відповідних наукових дисциплін (наприклад, демографічної ситуації в демографії) і передбачають застосування різноманітних спеціальних критеріїв ситуації, відповідних принципів, методів і підходів.

Термін «мовна ситуація» почали використовувати у 30-их роках ХХ ст. у своїх працях американські та європейські лінгвісти здебільшого в процесі дослідження мов Азії й Африки. Цим терміном позначали сукупність мов, які обслуговували спілкування у якійсь країні або регіоні, а також їхній функціональний розподіл. Згодом саме функціональний підхід впродовж тривалого періоду домінував у процесі аналізу мовних ситуацій. Цей підхід передбачав насамперед розробку функціональної типології мов, а потім на цій основі характеристику мовних ситуацій в конкретних регіонах.

У 60–70-их роках ХХ ст. теоретичні та прикладні питання аналізу мовної ситуації активно досліджували також у колишньому СРСР. У цей період найбільше для вивчення мовних ситуацій зробив Л. Б. Нікольський, який проблематику мовної ситуації намагався вивести на рівень ледве чи не окремої прикладної наукової дисципліни. Його формулювання мовної ситуації таке – це сукупність мов, підмов і функціональних стилів, які обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні та в етнічній спільноті¹. Значно простішим, але таким самим за сутністю, є визначення в словнику «Українська мова»: мовна ситуація – притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов»².

Еволюція дослідження мовних ситуацій в галузі соціолінгвістики довела необхідність введення суспільно-географічного розуміння терміна «мовна ситуація» та вивчення її за допомогою суспільно-географічних методів і підходів.

В суспільно-географічному розумінні *мовна ситуація* – це стан мовного складу населення, етномовних процесів і геопросторова (територіальна) організація мовних груп населення у конкретний період часу на певній території. Відповідно до визначення суспільно-географічний аналіз мовних ситуацій охоплює вивчення трьох великих груп параметрів: мовний склад населення, включно з аналізом генетичної спорідненості мов (відповідно до етномовної класифікації мов); етномовні процеси (передусім поширення двомовності й мовна асиміляція) територіальна організація мовних груп.

Мовний склад населення – це його розподіл за мовними ознаками: рідною мовою, розмовною мовою тощо.

Етномовні процеси – це один з видів етнічних процесів. У науковій літературі часто виділяють вузьке та широке трактування етнічних процесів. У широкому розумінні етнічними процесами вважають будь-які зміни головних елементів етносу, у вузькому розумінні – тільки ті зміни, які впливають на етнічну ідентифікацію людини, й які, врешті-решт, можуть спричинити зміну нею етнічної належності, зміну етнічної самосвідомості. На практиці часто чітко виділити, які саме процеси ведуть до зміни етнічної належності, а які ні, доволі важко.

Мабуть варто, як це часто буває у наукових дослідженнях, щодо терміна «етномовні процеси» також ввести вузьке та широке його трактування. У вузькому розумінні етномовні процеси – це ті процеси, які безпосередньо пов'язані зі зміною людиною або спільнотою своєї мовної належності. В широкому розумінні етномовні процеси – це всі процеси зміни мовних ознак населення, в яких мова виступає передусім як критерій етнічної ідентичності людини, й які пов'язані з буттям етнічної спільноти, її генезисом і розвитком.

Етномовні процеси взаємопов'язані з іншими видами етнічних процесів (зокрема етнокультурними, етнопсихологічними), й часто визначаються ними. Тісний зв'язок вони мають також із загальною еволюцією етносу, стадіями його

¹ Нікольський Л. Б. Синхронная социолінгвістика (теория и проблемы) / Л. Б. Нікольський. – М. : Наука, 1976. – С. 79–80.

² Брицин Б. М. Мовна ситуація / Б. М. Брицин // Українська мова : Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін.] – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 332.

розвитку. Наприклад, якщо через різні історичні обставини в процесі розвитку етнічної спільноти виникло два ядра етнічної консолідації, то це відповідно може спричинити формування двох варіантів етнічної мови, на основі різних територіальних діалектів. До головних чинників, від яких залежать етномовні процеси, належать: стадія розвитку етнічної спільноти, стадія розвитку етнічної мови, зокрема, ступінь її унормування; мовна ситуація в конкретному регіоні; мовна політика.

Етнічні процеси у науковій літературі поділяють на етноеволюційні та етнотрансформаційні, а також на процеси етнічного об'єднання та процеси етнічного роз'єднання. Етномовні процеси, на наш погляд, доцільно поділити на процеси, які виникають внаслідок взаємодії етнічних мов, та процеси, пов'язані з розвитком етносу, а також самої етнічної мови як важливого компонента етнічної системи.

До першої групи зараховуємо: поширення двомовності та багатомовності; мовну асиміляцію; формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування. До другої групи – формування і поширення унормованої етнічної мови; формування територіальних і соціальних діалектів; формування варіантів етнічної мови, процеси розділення етнічних мов (етномовну парціацію й етномовну сепарацію).

Дослідження *геопросторової організації мовних груп* передбачає передусім аналіз розселення мовних спільнот, встановлення мовних територій (ареалів), мовних кордонів, складання карти мовного складу населення.

Контрольні питання

1. Що таке «мова»? Завдяки яким своїм ознакам мова є об'єктом географічних досліджень?

2. Які ви знаєте науки мовно-географічного спрямування? Чим зумовлена велика їх кількість?

3. Охарактеризуйте «міжмовний» і «внутрішньомовний» напрямки географічного дослідження мов.

4. Що досліджує етномовна географія? Наведіть приклади наукових проблем, що є предметом дослідження цієї наукової дисципліни.

5. Що вивчає топоніміка?

6. Що є предметом дослідження лінгвістичної географії? Чому її не вважають географічною наукою?

7. Коли доцільно використовувати ситуаційний підхід в наукових дослідженнях? В чому його сутність.

8. Якими є соціолінгвістичне та суспільно-географічне розуміння мовної ситуації?

9. Як ви розумієте поняття «етномовний процес»? Які етномовні процеси ви знаєте?

10. Що включає дослідження геопросторової організації мовних груп населення?

Лекція 2

Переписи населення як головне джерело географічного дослідження мовної ситуації

Інформаційною основою суспільно-географічного дослідження етномовного простору найчастіше є переписи населення. Відповідно до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення» перепис населення - періодичне суцільне державне статистичне спостереження, що включає в себе збирання демографічних і соціально-економічних даних, які на встановлену дату характеризують чисельність та склад населення країни, а також оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів.

До програми переписів здебільшого входить один з двох головних мовних критеріїв: рідна мова чи розмовна мова населення, або ж різноманітні модифікації цих критеріїв. Рідше реєструють другу мову, якою людина вільно володіє, рівень володіння мовою, мову грамотності або якийсь інший мовний критерій. Переписи населення надають доволі надійну інформаційну базу. Відповідно до методики проведення сучасних переписів населення відбувається суцільний облік населення, тобто опитують кожну людину. Недооблік населення становить від декількох десятих відсотка до декількох відсотків населення. У деяких країнах програми переписів охоплюють не один, а декілька мовних критеріїв. У процесі обробки матеріалів переписів складають таблиці, які поєднують мовний показник з найрізноманітнішими етнічними, соціальними та демографічними показниками (національність, вік, стать, тип поселення, рівень освіти й інші). Все це дає доволі багату інформацію про мовний склад населення й етномовні процеси. Тому переписи населення, за умови наявності у них мовних критеріїв, є головним джерелом інформації про мовну ситуацію у державі.

Для коректного використання мовної інформації у переписах населення важливим є аналіз мовних критеріїв, що є у програмі перепису населення. Адже від правильної оцінки мовного критерію часто залежить достовірність усіх інших отриманих висновків.

Є декілька головних критеріїв мовної належності людини, які фіксують переписи, й, відповідно, розподіл населення за мовними ознаками можна досліджувати за декількома параметрами. Найчастіше до програм переписів населення вводять такі мовні показники: рідна мова опитуваного; розмовна мова; мова грамотності; інша (друга) мова, якою людина вільно володіє; володіння якоюсь конкретною (наприклад, державною) мовою. Відповідно, мовний склад населення можна визначати, досліджуючи розподіл жителів за рідною мовою, розподіл за розмовною мовою, вільне володіння певною мовою, а також поєднуючи декілька мовних критеріїв. Те, який саме мовний критерій (чи критерії) враховано у програмі конкретного перепису населення, залежить від трьох головних чинників.

Перший чинник – це складність мовної ситуації в конкретній країні. Якщо країна моноетнічна, її населення здебільшого володіє лише однією мовою, мовою своєї етнічної спільноти, тоді до програми перепису взагалі можуть не

вводити жодного мовного критерію. Поліетнічний склад населення, значна поширеність процесів мовної асиміляції, а також двомовності й багатомовності, свідчить про доцільність включення до програми перепису одразу декількох мовних критеріїв.

Другий чинник – це політична ситуація в країні, яка визначає особливості мовної політики, що здійснює центральна влада. Мовне питання дуже легко можна політизувати, зокрема, інтерпретуючи у вигідному для себе аспекті підсумки перепису за мовними показниками. Тому в деяких країнах свідомо обмежують інформацію про реальну мовну ситуацію, зокрема, уникаючи надто детальної фіксації її у процесі проведення переписів.

Третій чинник – це компетентність у мовних питаннях організаторів перепису населення. Цей чинник особливо важливий в економічно слаборозвинених країнах, зокрема в країнах Африки, де не вистачає фахівців, які мають належного досвіду організації та проведення переписів.

Найчастіше до програми переписів населення вводять показник рідної мови населення. Зокрема, цей критерій реєстрували майже всі переписи населення в колишньому СРСР. Його було введено також у програми переписів у всіх нових незалежних країнах, які виникли після розпаду Радянського Союзу. Він є також у програмах переписів у багатьох інших країнах світу, зокрема зі складною мовною ситуацією.

Рідна мова – це перша мова людини, яку вона засвоїла в дитинстві, «мова колиски», або мова матері. Рідну мову вважають однією з головних ознак етнічної належності. За значенням вона поступається тільки етнічній самосвідомості.

Якщо етнічна належність й рідна мова людини збігаються, – це означає, що етнокультурний розвиток є природним, забезпечується нормальне передавання етнічної інформації з покоління в покоління. Якщо національність і мова в людини не збігаються, то це свідчить, що відбуваються процеси мовної асиміляції. Вибір людиною мови іншої національності як рідної є водночас подоланням серйозного психологічного бар'єра.

Як синонім до слова «рідна» мова часто використовують також слово «материнська» мова. Деякі фахівці вважають, що доцільно відрізнити рідну мову від материнської мови. Наприклад, Ю. Б. Коряков, який провів ґрунтовне соціолінгвістичне дослідження сучасної мовної ситуації в Білорусі, вважає, що «материнська мова» – це мова, засвоєна в дитинстві, причому не обов'язково від матері. Навички спілкування материнською мовою можуть бути згодом втрачені. Натомість «рідна мова» – це материнська мова, навички використання якої зберігаються й у зрілому віці¹.

Заслуговує уваги думка А. Погрібного, що рідна мова – це мова роду, а не материнська мова². Відповідно, ототожнення термінів «рідна мова» і «материнська мова» призводить до звуження значення першого терміна.. На

¹ Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / Коряков Юрий Борисович. – М., 2002. – С 7.

² Погрібний А. Мовно-психологічні аспекти перепису населення в Україні / А. Погрібний // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наук. конф. : 28-29 травня 2001 року. – К. : Вид.-поліг. центр «Київський університет», 2002. – С. 63–64.

наш погляд, воно оптимальне для сучасної мовної ситуації в державі. Сьогодні чимало українського населення України русифіковане уже впродовж декількох поколінь. Для значної частини українців сходу й півдня України материнською мовою чи мовою сім'ї є російська мова. Якщо вони звернуться до історії свого роду, то пересвідчатся, що колись рідною мовою їхніх безпосередніх предків була українська, проте в якомусь поколінні вони змушені були від неї відмовитися.

Варто зазначити, що важливою тенденцією останніх років у світі є щоразу ширше використання критерію «родинна (домашня) мова». Наприклад, у Канаді у 1996 р. в програмі перепису ще був показник *mother tongue*, а в 2001 р. – уже *home language*. За своєю сутністю він близький до критерію «рідна мова», хоча несе у собі дещо менше психологічне навантаження, менше пов'язаний з критерієм національності.

Ще один показник, який доволі часто вводять у програми переписів, – це «розмовна мова». *Розмовна мова* – це мова, яку людина найчастіше використовує у повсякденному спілкуванні. Наприклад, його ввели, разом із критерієм «рідна мова» в програму перепису населення Молдови, який відбувся в 2004 р. (питання сформульовано як «мова, якою зазвичай розмовляє» людина). Він був також у програмах переписів Білорусі, які відбулися у 1999 р. і 2009 р. (критерій сформульовано як «мова, якою зазвичай розмовляють вдома», що зближує його з критерієм «родинна (домашня) мова»). Свого часу в середовищі українських науковців, зокрема етнодемографів, склалася традиція негативного ставлення до цього показника. Річ у тім, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. використання показника розмовної мови у переписах населення сприяло фальсифікації етнічної ситуації на частині території України, яка належала до складу Австро-Угорщини. Оскільки значна частина українців Галичини під час проведення перепису розмовною мовою називала не українську, а польську, то деякі шовіністично налаштовані польські науковці зачисляли їх до поляків, а потім, відповідно, зараховували до складу польської етнічної території значні за площею українські етнічні землі. Натомість українські науковці для визначення етнічного складу населення краю використовували критерій віровизнання, тому що саме він був тоді головним критерієм етнічної ідентичності українців Галичини. Вони були грекокатоликами, тоді як поляки – римокатоликами.

За сучасної мовної ситуації в Україні замінювати показник «рідна мова» в програмі перепису населення на якийсь інший не доцільно. Є чимало мовних проблем, які достатньо достовірно може відобразити лише цей критерій. Наприклад, процес мовної асиміляції людини пов'язаний саме зі зміною нею рідної мови. Натомість зміна розмовної мови людини ще не обов'язково означає її мовну асиміляцію. Зміна розмовної мови може бути всього-на-всього наслідком зміни мовного оточення людини.

Інші, крім рідної та розмовної мови, мовні критерії (або ж їхні модифікації) у програмах переписів населення трапляються доволі нечасто. Їхня поява зазвичай зумовлена місцевими особливостями розвитку мовної ситуації. Наприклад, питання про мову грамотності може з'явитися в програмі перепису населення регіону, який є (чи був у недалекому минулому) колонією іншої

держави, й шкільна освіта в ньому надавалася не рідною мовою населення, а мовою титульного етносу. Наприклад, у Російській імперії на українських землях освіта надавалася лише російською мовою, тому в Україні у цей період значна частка грамотного населення, в тім числі й україномовного, вміла читати та писати лише російською мовою. Тому в програму радянського перепису населення 1926 р. ввели питання про мову грамотності.

Питання про другу мову (чи інші мови), якими людина володіє, можна вводити у регіонах зі складною етнічною ситуацією, у яких відбуваються інтенсивні міжетнічні контакти, внаслідок чого поширюється двомовність і багатомовність населення. Доволі часто в програми переписів вводять запитання про володіння людиною державною мовою. Наприклад, у програмі Всеукраїнського перепису 2001 р. особа, крім відповіді на запитання про рідну мову та іншу мову, якою вона вільно володіє, обов'язково мала зазначити чи володіє вона українською мовою. В деяких країнах переписи реєструють не лише факт володіння державною мовою, а й як добре людина нею володіє. Зокрема, в програмі перепису населення США, що відбувся в 2000 р., було чотири варіанти відповідні на запитання, про рівень володіння англійською мовою: дуже добре (very well), добре (well), не достатньо добре (not well), не володію взагалі (not at all).

Для дослідження мовного складу населення має суттєве значення не лише мовний критерій, який є в програмі перепису, та кількість критеріїв, а й як сформульовано запитання про мову людини. В практиці проведення переписів населення неодноразово траплялися ситуації, коли воно було неконкретним, допускало різне трактування. Наприклад, доволі часто бувало таке, що мовний показник у програмі перепису звучав як «рідна мова», натомість запитання про мову, яке задавали людині, швидше визначало її розмовну мову. Саме так було, зокрема, в програмі радянського перепису населення 1926 р.

Крім аналізу мовного критерію, що є в переписі населення, зокрема його назви та формулювання запитання, потрібно також звертати увагу на те, як отримані фактичні дані наведено у збірниках матеріалів перепису, як побудовано статистичні таблиці. Наприклад, у статистичних довідниках, які опубліковано в Україні за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р., відомості про мовний склад населення можна отримати лише з таблиць, в яких поєднано критерій національності та рідної (або другої) мови¹. Окремих таблиць, у яких було б наведено відомості про те, скільки населення вважає рідною ту чи іншу мову немає, на відміну від, наприклад, статистичних довідників за підсумками радянських переписів 1959 р. і 1970 р.². У публікаціях підсумків перепису 2001 р. немає також окремої таблиці, у якій би наводилися відомості про те, скільки всього осіб володіє певною мовою (як рідною або другою), хоча матеріали перепису дають змогу її скласти. Отримати таку інформацію можна додаючи дані з різних таблиць, але таким способом

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. / ЦСУ СССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – 210 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : в 7 т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М. : Статистика, 1973. – 467 с.

можна визначити лише рівень володіння населення двома мовами: українською та російською. Відомості про рідну мову етнічних спільнот Російської Федерації, за підсумками перепису 2002 р., узагалі було ледве чи не «законспіровано», що спричинило численні нарікання з боку науковців.

Історія проведення переписів населення на території України налічує понад 150 років. Вже у другій половині XIX ст. з'являються найраніші статистичні матеріали про мовну структуру населення України маємо для території Галичини, Буковини та Закарпаття. Як відомо, до 1918 р. ці регіони належали до складу Австро-Угорщини. А в програми австро-угорських переписів населення мовний критерій уперше введено ще 1880 р. Мову населення визначали також усі наступні австро-угорські переписи: 1890, 1900 та 1910 рр.

Австро-угорські переписи визначали рідну (материнську) мову населення. Однак формулювання питання про мову було настільки нечітким, що фактично реєстрували розмовну мову. Матеріали австро-угорських переписів населення про мовний склад жителів Галичини, Буковини та Закарпаття мають декілька суттєвих вад. Наприклад, за ними не можливо визначити мовних ознак єврейського населення, яке становило значну частину жителів названих вище українських регіонів (зокрема у містах), оскільки у переліку мов, які реєструвалися переписами, не було ні івриту (давньої єврейської мови), ні ідишу (побутової та літературної мови євреїв Центральної та Східної Європи, що виникла на основі одного з діалектів німецької мови у X–XIV ст.). Іншою суттєвою вадю австро-угорських переписів населення є те, що під час опрацювання їхніх матеріалів не складали таблиць, які б поєднували різні ознаки (наприклад, мову та віровизнання). Майже всі статистичні показники розробляли окремо.

Матеріали переписів населення найповніше друкували у офіційних статистичних виданнях Австро-Угорщини німецькою мовою. Зокрема, для провінцій австрійської частини Австро-Угорщини за результатами кожного перепису населення видавали статистичні довідники («*Gemeindelexikon*»), в яких наводили відомості про віру та мову жителів кожного населеного пункту. Однак в Україні є тільки статистичні довідники за 1900 р. Вони зберігаються у Львові, у відділі рукописів бібліотеки імені В. Стефаника. Крім того, з огляду на початок Першої світової війни так і не було опубліковано зазначених вище статистичних довідників за підсумками перепису населення 1910 р.

Найважливіші статистичні відомості щодо Галичини передруковували польською мовою у Львові в місцевих статистичних виданнях Крайового статистичного бюро (діяло з 1873 р.). Зокрема, матеріали австрійських переписів доволі повно опубліковані в таких виданнях, як «*Rocznik (згодом Podręcznik) Statystyki Galicyi*», «*Rocznik Statystyki przemysłu i handlu krajowego*» (обидва за редакцією Т. Рутовського) та «*Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*» (за редакцією Т. Пілата). Статистичні матеріали про мовний склад населення Буковини публікували німецькою мовою у статистичних періодичних виданнях у Чернівцях, Закарпаття – угорською мовою в угорських статистичних виданнях, що виходили в Будапешті. Українською мовою матеріали австро-угорських переписів про мову населення майже не оприлюднювали. Тільки іноді вони наведені в етнодемографічних

дослідженнях українських науковців того часу. У місцевих статистичних виданнях відомості про мовний склад населення здебільшого відображені у розрізі повітів.

Можливість визначити мовний склад населення українських земель, що належали до складу Російської імперії, вперше з'явилася наприкінці XIX ст., після того, як 1897 р. проведено Перший всезагальний перепис населення Російської імперії. Під час перепису 1897 р. визначали рідну мову населення (записували мову, яку сам опитуваний уважав своєю рідною мовою) та мову грамотності. Згодом підсумки перепису 1897 р. за мовним критерієм неодноразово використовували науковці для дослідження етнічного складу населення імперії.

Матеріали перепису оприлюднені у багатотомному статистичному виданні. Мовний склад жителів імперії визначено в розрізі губерній, повітів, міського та сільського населення. Крім того, складали таблиці, у яких показник рідної мови поєднували з такими статистичними показниками: релігійний склад населення; розподіл зайнятого населення за галузями господарства; суспільний стан («сословие»); грамотність і вік; сімейний стан; фізичні та психологічні вади. Однак здебільшого ці таблиці розробляли в розрізі губерній та для найбільших міст країни.

У період між світовими війнами українські етнічні землі належали до складу чотирьох держав: Радянського Союзу, Польщі, Румунії та Угорщини. На українських землях, що відійшли до складу Польщі (Галичина та Волинь) польська влада провела два переписи – у 1921 та 1931 рр. У програмі перепису 1921 р. мовного критерію не було. Перепис 1931 р. реєстрував рідну мову (język ojczysty) населення, причому, з метою заниження кількості українців, у Галичині в переписних листах окремо виділяли українську та «руську» мови, а на Волині – українську та «тутешню». За мовним критерієм результати перепису 1931 р. опубліковано в розрізі повітів (із виділенням окремо сільського й міського населення) та для найбільших (із населенням понад 20 тис. осіб) міст. За підсумками перепису 1931 р. складали також таблиці, у яких показник рідної мови поєднували з показником віровизнання. Однак ці матеріали публікували тільки в розрізі воєводств (для всього населення, міського та сільського).

У міжвоєнний період на українських землях, що відійшли до складу Чехословаччини (Закарпаття) та Румунії (Північна Буковина), переписи населення проведено 1930 р. У програмах румунського та чехословацького переписів було питання про рідну мову населення. Матеріали переписів оприлюднювали у статистичних довідниках.

На тих українських землях, де запроваджено більшовицьку владу, перший перепис населення відбувся ще наприкінці серпня 1920 р. За програмою перепису визначали рідну мову («мову, якою говорить сім'я опитуваного, а в багатомовних сім'ях – мати») населення та мову грамотності. Складали також таблиці, у яких показник рідної мови поєднували з показниками грамотності населення та віком. Перепис охопив тільки частину території України (Київська, Полтавська, Чернігівська, Миколаївська, Харківська, Кременчуцька, Одеська губернії), оскільки на час його проведення в деяких регіонах ще

тривали військові дії. Матеріали перепису 1920 р. публікували 1922–1923 рр. у восьми випусках статистичного видання ЦСУ України «Статистика України».

У березні 1923 р. на території Радянської України проведено ще один перепис населення, який охопив тільки міських жителів. Однак питання про мову населення в його програмі не було.

Наступний перепис населення відбувся 1926 р. В програмі цього перепису були питання про рідну мову та мову грамотності. Однак рідною мовою вважали ту, якою опитуваний найліпше володіє, або якою зазвичай говорить. Інакше кажучи, офіційне тлумачення показника «рідна мова» фактично зближувало його з показником «розмовна мова». Нижньою межею територіального масштабу розробки матеріалів про рідну мову та мову грамотності були округи. Склали також таблиці «національність + рідна мова» та «національність + рідна мова + мова грамотності». Як і матеріали перепису 1920 р., матеріали перепису 1926 р. оприлюднювали в тематичних збірниках статистичного видання ЦСУ України «Статистика України».

У 30-х роках ХХ ст. проведено ще два переписи населення – у 1937 та 1939 рр. Результати перепису, який відбувся 6 січня 1937 р., вже у вересні цього ж року були оголошені дефектними та на тривалий період засекречені, оскільки за його підсумками виявлено суттєве сповільнення темпів збільшення кількості населення СРСР унаслідок голодомору 1932–1933 р. та масових репресій населення. У програмі перепису населення 1937 р. було питання про мову, однак без уточнень. Деякі матеріали перепису 1937 р. опубліковано тільки на початку 90-х років ХХ ст.

У програмі перепису 1939 р. питання «рідна мова» тлумачено так: мова, яку сам опитуваний вважає рідною мовою. За підсумками перепису склали також таблиці, у яких показник мови поєднували з показником національності населення. До початку війни між Радянським Союзом та гітлерівською Німеччиною було оприлюднено тільки найбільш загальні підсумки перепису 1939 р. Дещо детальніше матеріали перепису 1939 р. опубліковано тільки на початку 90-х років ХХ ст.

У повоєнний період перший перепис населення радянська влада провела лише 1959 р., тобто через 14 років після закінчення війни. Таке пізнє проведення перепису, на жаль, позбавляє можливості детально проаналізувати мовний склад населення України в перше повоєнне десятиліття, коли в ньому відбувалися докорінні зміни з огляду на зміни в етнічному складі населення. Наступні радянські переписи населення відбулися у 1970, 1979 і 1989 роках.

Усі чотири переписи реєстрували рідну мову опитуваного на засадах соціально-психологічного підходу (який вперше застосовано 1939 р.), тобто записували мову, яку сам опитуваний уважав рідною (що пов'язувало її з показником національності), а в тих випадках, коли йому було важко визначитися, – мову, якою він ліпше володіє чи якою користується в сім'ї, що зближувало рідну мову з поняттям розмовної мови. Від перепису 1970 р. реєстрували іншу мову з мов народів СРСР, якою опитуваний вільно володіє. Доповнення мовного питання питанням про другу мову дещо розширило можливості вивчення фактичного поширення мов. Розробка таблиць за другою мовою була аналогічною до таблиць рідної мови. Нижньою межею

територіального масштабу розробки матеріалів стали міста та селища міського типу.

За матеріалами перепису 1959 р. розробляли таблиці, у яких поєднували показники національності та рідної мови. За матеріалами наступних переписів розробляли такі таблиці: національність + рідна мова, національність + друга мова («інша мова з мов народів СРСР»), національність + рідна мова + вік, національність + друга мова + вік. Проте всі перераховані матеріали розробляли тільки в розрізі областей та для обласних центрів і окремих інших найбільших міст. Окремо за статтю і типом поселення (міське та сільське населення) розробляли майже всю згадувану інформацію.

Чи не найважливіша риса всіх радянських переписів та, що, з одного боку, програма їхнього проведення була доволі широкою й охоплювала розробку великої кількості статистичних таблиць, а з іншого, – лише мізерну частку отриманої статистичної інформації оприлюднювали. Результати давніших радянських переписів за рідною мовою широко публікували тільки в розрізі областей. Дещо розширені відомості про мовний склад населення областей та обласних центрів видавали дуже малим тиражем із поміткою «для службового користування» й поширювали по деяких державних установах. Найповніші результати переписів зберігаються нині частково в центральному та обласних державних архівах (головно це деякі матеріали за 1959 та 1970 рр.), частково – в обласних статистичних управліннях (у відділах демографічної статистики та архівах статистичних управлінь).

Результати перепису 1989 р. оприлюднені ширше. На початку 90-х років видано двотомний довідник про національний склад та мову населення України. Етномовну інформацію наводили також у статистичних довідниках, що їх друкували місцеві статистичні управління. Проте наклад майже усіх цих видань надзвичайно малий, а багато матеріалів мовної статистики досі не опубліковано.

У першій половині грудня 2001 р. в Україні нарешті відбувся черговий перепис населення, перший в історії незалежної держави. Він відобразив мовну ситуацію, в умовах якої Україна ввійшла у нове тисячоліття, зафіксував зміни, що відбулися в населенні країни впродовж останнього десятиліття ХХ ст.

Критерії мови у програмі Всеукраїнського перепису значних змін не зазнали. Як і в 1989 р., у грудні 2001 р. визначали рідну мову населення. Тільки замість політично вже застарілого та ідеологічно недоцільного критерію другої мови з мов народів СРСР, якою людина вільно володіє, реєстрували іншу мову, якою людина володіє. Перелічені критерії, як і в 1989 р., визначали для постійного населення.

У відповідь на запитання про рідну мову записували назву мови, яку сам респондент уважав рідною, тобто, як і в радянських переписах населення, за основу визначення мови було взято соціально-психологічний підхід, який ґрунтується на мовній самосвідомості населення. Якщо опитуваному було важко назвати будь-яку мову рідною, то записували мову, якою він найліпше володіє або якою звичайно користується в побуті. Рідну мову дітей, які ще не вміють говорити, та інших малолітніх дітей визначали батьки. Якщо батькам було важко визначити рідну мову дитини, то записували мову, якою звичайно

розмовляють удома. Якщо рідною мовою людини є не українська, вона повинна відповісти чи володіє вільно українською мовою. Особам, які вільно володіють іншою мовою, тобто які вміють читати, писати та вільно розмовляти або тільки вільно розмовляти іншою мовою, записували назва цієї мови. Якщо респондент, крім рідної мови, вільно володіє трьома і більше мовами, то записували тільки ту з них, якою він володіє найліпше.

У 2003 р., відповідно до програми публікації матеріалів Всеукраїнського перепису 2001 р., видано статистичний довідник про національний склад та мову населення України. Однак інформацію про мову населення у ньому наведено загальною по Україні та в розрізі областей. У статистичних довідниках, які видають обласні статистичні управління, відомості про мовний склад населення найчастіше наводять у розрізі районів та для міст обласного підпорядкування.

Достатньо повну інформацію про мову населення України та її регіонів за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. розміщено на офіційному сайті перепису (<http://2001.ukrcensus.gov.ua>). Зокрема, на ньому вміщено такі таблиці, що включають мовні критерії: «Розподіл населення регіонів України за рідною мовою», «Розподіл населення за національністю та рідною мовою», «Чисельність осіб окремих етнографічних груп українського етносу та їх рідна мова», «Розподіл населення окремих національностей за іншими мовами, крім рідної, якими володіють».

Переписи населення є надзвичайно цінним джерелом інформації, однак їх проведення є доволі дорогим. У економічно найрозвиненіших країнах світу їх проводять один раз на п'ять років, у більшості країн світу – кожні десять років. Після проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. наступний перепис було заплановано у 2011 р. Однак, головню через економічні причини, його було проведено спочатку на 2012 р., а далі – на 2013 р.

Контрольні питання

1. Що таке перепис населення? Чому переписи населення є головним джерелом інформації про мовну ситуацію в країні?

2. Які ви знаєте критерії мовної належності людини? Охарактеризуйте коротко їх.

3. Які чинники найбільше впливають на вибір критеріїв мовної належності для програми перепису населення?

4. Розкрийте сутність критерію «рідна мова» та особливості його використання в наукових дослідженнях.

5. Розкрийте сутність критерію «розмовна мова» та особливості його використання в наукових дослідженнях.

6. Охарактеризуйте особливості мовних критеріїв у програмах австро-угорських переписів населення. З яких джерел можна отримати інформацію про мовний склад населення українських земель за підсумками цих переписів?

7. Охарактеризуйте особливості переписів населення на території України у період між світовими війнами. Які критерії мовної належності були у їх програмах?

8. Яку інформацію можна отримати про мовну ситуацію в Україні за підсумками переписів населення СРСР, що проводилися після Другої світової війни?

9. Охарактеризуйте мовні критерії у програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

10. З яких джерел можна отримати мовну інформацію, отриману за підсумками перепису 2001 р.?

Додатки до лекції 2

Додаток 1

Мовні критерії в програмах переписів населення на території України (кінець XIX – початок XXI ст.)

Рік перепису	Країна	Головний мовний критерій	Інші мовні критерії	Територіальний розріз оприлюднення матеріалів мовної статистики
1897	Росія	Рідна мова	–	Повіт, міста
1900	Австро-Угорщина	Розмовна мова	–	Окремі населені пункти
1910	Австро-Угорщина	Розмовна мова	–	Окремі населені пункти
1920	Радянська Україна	Рідна мова	Мова грамотності	Повіти
1921	Польща	–	–	–
1926	СРСР	Рідна мова	Мова грамотності	Повіти, міста
1930	Чехословаччина	Рідна мова	–	–
1930	Румунія	Рідна мова	–	Повіти, міста
1931	Польща	Рідна мова	–	Повіти, міста з населенням понад 20 тис.
1937	СРСР	Рідна мова	–	–
1939	СРСР	Рідна мова	–	–
1959	СРСР	Рідна мова	–	Райони, міста, селища міського типу
1970	СРСР	Рідна мова	Інша мова з мов народів СРСР	Райони, міста, селища міського типу
1979	СРСР	Рідна мова	Інша мова з мов народів СРСР	Райони, міста, селища міського типу
1989	СРСР	Рідна мова	Інша мова з мов народів СРСР	Райони, міста, селища міського типу
2001	Україна	Рідна мова	Друга мова, володіння українською мовою	Райони, міста, селища міського типу

ЗАКОН УКРАЇНИ Про Всеукраїнський перепис населення *

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 51–52, с. 446)

Цей Закон визначає правові, економічні та організаційні основи підготовки і проведення Всеукраїнського перепису населення (далі – Перепис населення), оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів і регулює відносини суб'єктів Перепису населення, визначає їх права, обов'язки та відповідальність, встановлює гарантії держави щодо захисту конфіденційної інформації, отриманої у процесі Перепису населення.

Розділ I Загальні положення

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

домогосподарство – сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи;

календарний план підготовки і проведення Перепису населення – перелік основних організаційних заходів для кожного етапу робіт з Перепису населення з встановленням термінів їх виконання та визначенням відповідальних виконавців;

Концепція технології оброблення даних Перепису населення – сукупність принципів та методів оброблення даних Перепису населення, які забезпечують достовірність та конфіденційність інформації, надійність та точність виконання робіт у встановлені терміни;

користувач – юридична або фізична особа, яка використовує дані Перепису населення;

метод Перепису населення – спосіб отримання даних про населення;

Перепис населення – періодичне суцільне державне статистичне спостереження, що включає в себе збирання демографічних і соціально-економічних даних, які на встановлену дату характеризують чисельність та склад населення країни, а також оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів;

переписний лист – бланк для запису відповідей на зазначені в ньому запитання програми Перепису населення;

переписна документація – сукупність бланків, які заповнюються тимчасовим переписним персоналом у процесі підготовки, проведення Перепису населення та оброблення його результатів. До переписної

документації належать переписні листи, списки проживаючих у приміщенні, довідки про проходження Перепису населення тощо;

переписний інструментарій – переписна документація та інструктивні матеріали, які використовуються у процесі підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів;

програма Перепису населення – перелік запитань щодо характеристики фізичних осіб, домогосподарств, а також житлових приміщень, в яких вони проживають, за ознаками, встановленими спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики;

програма розроблення матеріалів Перепису населення – система угруповань та комбінацій ознак, за допомогою яких первинні (персональні) дані Перепису населення перетворюються у сукупність зведених знеособлених і узагальнених величин, що характеризують чисельність та склад населення;

респондент – фізична особа, яка підлягає опитуванню у процесі Перепису населення;

тимчасовий переписний персонал – спеціально підготовлені особи, які залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення його результатів на терміни, встановлені Кабінетом Міністрів України.

Стаття 2. Правова основа Перепису населення

Правовою основою Перепису населення є Конституція України, Закон України «Про державну статистику», цей Закон, законодавство України про інформацію та інформатизацію, інші нормативно-правові акти, а також чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 3. Мета та підстави для проведення Перепису населення

Метою проведення Перепису населення є отримання достовірних, об'єктивних та цілісних даних щодо різноманітних характеристик населення країни в цілому та по кожній адміністративно-територіальній одиниці для інформаційного забезпечення управління та прогнозування соціально-економічного розвитку, а також розроблення та реалізації виваженої державної політики з питань народонаселення.

Підставою для проведення Перепису населення є рішення Кабінету Міністрів України, яке приймається не пізніше ніж за 3 роки до його початку.

Стаття 4. Суб'єкти Перепису населення

До суб'єктів Перепису населення належать:

респонденти – громадяни України, в тому числі ті, що на встановлену дату Перепису населення перебувають за її межами, а також іноземці та особи без громадянства, які на встановлену дату Перепису населення перебувають на території України;

тимчасовий переписний персонал та інші працівники, які залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів;

спеціально уповноважені центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також інші юридичні особи, їх філії, відділення, представництва тощо, які залучаються згідно з їх компетенцією до підготовки і проведення Перепису населення;
користувачі даних Перепису населення.

Розділ II

Програма і метод перепису населення, основні методологічно-організаційні принципи його проведення

Стаття 5. Програма Перепису населення

Програму Перепису населення становлять основні первинні (персональні) дані, збирання яких здійснюється у процесі проведення Перепису населення.

Такими даними є:

склад та родинні стосунки членів домогосподарства;

стать;

вік;

дата і місце народження;

сімейний стан;

етнічне походження;

мовні ознаки;

громадянство;

освіта;

джерела засобів існування;

зайнятість;

міграційна активність;

житлові умови.

Наведений перелік основних (персональних) даних Перепису населення може бути скорочений або розширений за рішенням Верховної Ради України.

Не підлягають включенню до програми Перепису населення запитання, відповіді на які містять в собі інформацію, що належить до державної або комерційної таємниці, не призначається для статистичних цілей або обмежує чи порушує права і свободи людини і громадянина.

Стаття 6. Методи Перепису населення

Перепис населення здійснюється такими методами:

обходом (безпосереднім відвідуванням) житлових будинків та житлових приміщень в інших будівлях тимчасовим переписним персоналом і заповненням ним переписної документації;

отриманням письмових (усних) відповідей респондентів на запитання згідно з програмою Перепису населення.

У порядку, встановленому законом, можуть бути застосовані також інші методи Перепису населення.

Заповнення переписної документації здійснюється на підставі повідомлень, отриманих від респондентів без їх документального підтвердження.

Стаття 7. Основні методологічно-організаційні принципи проведення Перепису населення

Основними методологічно-організаційними принципами проведення Перепису населення є:

регулярність і періодичність Перепису населення, що забезпечує послідовність і зіставлення отримуваних результатів;

загальність і одномоментність Перепису населення, що передбачає охоплення опитуванням усіх без винятку респондентів, на яких поширюється дія цього Закону, і отримання від них даних за станом на єдиний встановлений момент часу;

єдність програми Перепису населення, а також методів його проведення і оброблення результатів;

персоніфікованість первинних даних Перепису населення, що означає отримання інформації безпосередньо від конкретної фізичної особи, а також самовизначення респондентів щодо відповідей на запитання програми Перепису населення;

конфіденційність первинних (персональних) даних Перепису населення, що передбачає забезпечення їх захисту у порядку, встановленому законом;

централізоване керівництво і координація всіх робіт, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення, а також обробленням, узагальненням, поширенням та використанням його результатів.

Виходячи з основних методологічно-організаційних принципів проведення Перепису населення проект програми Перепису населення та переписний інструментарій розробляються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики з урахуванням узагальнених пропозицій, які надходять від спеціально уповноважених центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інших юридичних осіб у межах їх компетенції, а також відповідно до вимог міжнародних зобов'язань України.

Проект програми Перепису населення, переписний інструментарій, метод Перепису населення, основні організаційні заходи щодо його здійснення, а також Концепція технології оброблення даних Перепису населення опрацьовуються у процесі проведення пробних переписів населення в одній або декількох адміністративно-територіальних одиницях у терміни, встановлені Кабінетом Міністрів України. Після обговорення результатів пробних переписів населення і досягнення узгодженості із спеціально уповноваженими центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, відповідними науковими установами, організаціями програма Перепису населення і переписний інструментарій затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики, яким також розробляються і затверджуються календарний план підготовки і проведення Перепису населення, метод Перепису населення, Концепція технології оброблення даних Перепису населення та програма розроблення матеріалів Перепису населення.

Розділ III

Організаційне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення підготовки і проведення перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів

Стаття 8. Повноваження органів, що залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі статистики здійснює керівництво всіма роботами, пов'язаними з підготовкою Перепису населення, забезпечує проведення Перепису населення, крім окремих його категорій, а також оброблення, узагальнення, поширення та використання результатів Перепису населення.

У встановленому порядку та у визначені терміни спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади в межах їх компетенції здійснюють:

підготовку та проведення перепису військовослужбовців, осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, осіб, які знаходяться на закритих територіях, тощо;

перепис громадян України, які у період проведення Перепису населення перебувають за її межами, у тому числі працюють у дипломатичних представництвах та консульських установах України, членів їх домогосподарств;

перепис осіб, які постійно перебувають у закладах охорони здоров'я та закладах соціального призначення.

Спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади в межах їх компетенції забезпечують:

виділення необхідних матеріально-технічних ресурсів, передбачення цільового виділення коштів у видатках проекту Державного бюджету України, фінансування робіт, пов'язаних з проведенням Перепису населення протягом всього терміну їх виконання;

у встановленому порядку та у визначені терміни необхідною кількістю картографічних матеріалів;

створення безпечних умов роботи тимчасового переписного персоналу та збереження переписної документації;

сприяння комплектуванню тимчасового переписного персоналу особами з числа непрацюючого населення, які зареєстровані в органах служби зайнятості як такі, що шукають роботу;

безперебійне прийняття та термінову доставку вантажів, призначених для здійснення підготовки і проведення Перепису населення, оброблення його результатів;

гарантоване забезпечення проїзними квитками осіб, що здійснюють підготовку і проведення Перепису населення;

у встановленому порядку та у визначені терміни створення належних умов для перепису пасажирів у поїздах та міжміських автобусах далекого слідування, міжнародних туристських автобусах незалежно від їх відомчої

підпорядкованості, на суднах, на залізничних, річкових і морських вокзалах, пристанях, автобусних станціях та в аеропортах;

безперебійну роботу телефонного зв'язку та позачергове прийняття і доставку поштово-телеграфної кореспонденції, посилок, бандеролей та електронної пошти, необхідних для здійснення підготовки і проведення Перепису населення, оброблення його результатів. Усі зазначені відправлення обробляються у порядку, встановленому для урядових поштово-телеграфних відправлень;

спеціальне тематичне інформування з метою привернення уваги громадськості до Перепису населення.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування забезпечують:

визначення і уточнення переліку та меж міських населених пунктів та упорядкування в них назв вулиць, провулків тощо, нумерації кварталів, будинків та квартир;

проведення перевірки правильності і повноти обліку населення;

тимчасовий переписний персонал та інших працівників, залучених до підготовки і проведення Перепису населення та оброблення його результатів, приміщеннями, обладнаними необхідними меблями та інвентарем, а також засобами зв'язку, транспорту тощо;

сприяння у доборі та навчанні тимчасового переписного персоналу.

З метою координації дій спеціально уповноважених центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також інших юридичних осіб, їх філій, відділень, представництв тощо, які залучаються згідно з їх компетенцією до підготовки і проведення Перепису населення, Кабінет Міністрів України утворює Міжвідомчу комісію сприяння Перепису населення під головуванням віце-прем'єр-міністра України.

Відповідні комісії утворюються на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою країни. Очолюють ці комісії заступник Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, заступники керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Стаття 9. Тимчасовий переписний персонал

Для підготовки і проведення Перепису населення та оброблення його результатів залучається тимчасовий переписний персонал – громадяни України, які досягли 18 років, із числа працюючого та непрацюючого населення.

За особами, які залучаються за їх згодою до виконання робіт, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення та обробленням його результатів, зберігається середній заробіток за місцем основної роботи або стипендія за місцем навчання на терміни, що встановлюються Кабінетом Міністрів України для виконання таких робіт.

Виконання робіт, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення та обробленням його результатів, особами з числа непрацюючого населення, які зареєстровані у службі зайнятості як такі, що шукають роботу, вважається як виконання оплачуваних громадських робіт. За такими особами на період підготовки і проведення Перепису населення та оброблення його

результатів зберігаються статус безробітного та виплата допомоги по безробіттю.

Порядок оплати праці тимчасового переписного персоналу визначається Кабінетом Міністрів України.

Особам, які залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, видаються відповідні посвідчення.

Стаття 10. Фінансування робіт, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення, обробленням, узагальненням, поширенням та використанням його результатів

Фінансування робіт, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення, обробленням, узагальненням, поширенням та використанням його результатів згідно із статтями 8 (крім абзаців другого і третього частини четвертої) та 9 цього Закону, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, а згідно із абзацами другим і третім частини четвертої статті 8 цього Закону – за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Кабінет Міністрів України затверджує заходи щодо матеріально-технічного та фінансового забезпечення підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів.

Для виконання комплексу робіт, пов'язаних з проведенням Перепису населення, може використовуватися технічна та матеріальна допомога, а також кошти міжнародних організацій, іноземних держав, об'єднань громадян, інших юридичних та фізичних осіб у порядку, встановленому законодавством.

Розділ IV

Основні права, обов'язки та відповідальність суб'єктів перепису населення

Стаття 11. Основні права та обов'язки респондентів

Респонденти мають право:

знати, які первинні (персональні) дані про них збираються у процесі Перепису населення, з якою метою вони збираються, як, ким і з якою метою використовуються;

ознайомитися із записами у переписних листах та іншій переписній документації, які містять інформацію про дану особу;

вимагати від тимчасового переписного персоналу пред'явлення відповідного посвідчення. У разі відмови у такому пред'явленні вони не зобов'язані надавати відповіді на запитання, передбачені програмою Перепису населення.

Респонденти зобов'язані безоплатно у повному обсязі за встановленою формою і у визначені терміни подати достовірні первинні (персональні) дані, передбачені програмою Перепису населення.

Стаття 12. Основні права та обов'язки тимчасового переписного персоналу, інших працівників, залучених до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів

Тимчасовий переписний персонал та інші працівники, які залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів, мають право:

у процесі проведення Перепису населення протягом терміну, встановленого спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики, відвідувати житлові будинки та житлові приміщення в інших будівлях з метою виконання покладених на них обов'язків;

на оплату праці за виконання робіт, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення, обробленням, узагальненням, поширенням та використанням його результатів.

Тимчасовий переписний персонал та інші працівники, які залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів, зобов'язані:

перед початком опитування пред'явити респонденту відповідне посвідчення; якісно і у встановлені терміни виконувати роботи відповідно до своїх повноважень;

у процесі опитування безумовно дотримуватися переліку запитань, встановлених програмою Перепису населення, і точно передавати їх зміст;

чітко і достовірно записувати дані, які повідомляє респондент, не допускати перекручення їх змісту;

неухильно дотримуватися вимог щодо заборони повідомляти будь-кому, крім респондента, зміст заповненої щодо нього переписної документації.

Стаття 13. Основні права та обов'язки спеціально уповноважених центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також інших юридичних осіб, їх філій, відділень, представництв тощо, які залучаються згідно з їх компетенцією до підготовки і проведення Перепису населення

Спеціально уповноважені центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також інші юридичні особи, їх філії, відділення, представництва тощо, які залучаються згідно з їх компетенцією до підготовки і проведення Перепису населення:

мають право брати участь в обговоренні та вирішенні питань, пов'язаних з підготовкою і проведенням Перепису населення;

зобов'язані у встановлені терміни і в повному обсязі виконувати роботи, передбачені нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та календарним планом підготовки і проведення Перепису населення.

Стаття 14. Основні права та обов'язки користувачів даних Перепису населення

Користувачі мають право на отримання зведених знеособлених даних Перепису населення.

Користувачі-респонденти мають право на вільний і безкоштовний доступ до даних Перепису населення, які стосуються їх особисто.

При використанні даних Перепису населення користувачі зобов'язані посилатися на їх джерело.

Стаття 15. Відповідальність суб'єктів Перепису населення

Особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність, передбачену законами України.

Посадові особи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, працівники інших юридичних осіб, їх філій, відділень, представництв тощо, які залучаються до підготовки і проведення Перепису населення, оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів, несуть відповідальність згідно із законами України.

Розділ V

Використання результатів перепису населення

Стаття 16. Захист первинних (персональних) та інших даних, отриманих у процесі проведення Перепису населення

Первинні (персональні) та інші дані, отримані у процесі проведення Перепису населення, є конфіденційною інформацією, яка охороняється законом. Записи у переписній документації, що стосуються респондента, не підлягають поширенню без його згоди і використовуються лише для статистичних цілей у зведеному знеособленому вигляді.

Первинні (персональні) дані Перепису населення не можуть вимагатися судом, органами прокуратури, іншими органами для вивчення та використання у вигляді доказів під час розгляду цивільних та кримінальних справ.

Заповнені переписні листи, інша переписна документація, яка містить в собі первинні (персональні) дані, підлягають архівному зберіганню у недоступних для неуповноважених осіб приміщеннях не менше ніж два роки, а первинні (персональні) дані у вигляді електронного документа – не менше ніж десять років. По закінченні зазначених термінів вказана переписна документація підлягає знищенню у встановленому порядку.

Стаття 17. Поширення результатів Перепису населення

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі статистики, його територіальні органи забезпечують поширення основних результатів Перепису населення на паперових, магнітних та інших носіях інформації або в електронному вигляді відповідно до програми розроблення матеріалів Перепису населення.

Стаття 18. Забезпечення користувачів даними Перепису населення

Порядок та умови доступу користувачів до даних Перепису населення визначаються Законом України «Про державну статистику».

Кабінет Міністрів України визначає перелік користувачів, яких спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі статистики, його територіальні органи забезпечують зведеними знеособленими даними Перепису населення безоплатно відповідно до плану державних статистичних спостережень та у межах коштів, виділених на зазначені цілі з Державного бюджету України.

Надання користувачам за їх запитами зведених знеособлених даних Перепису населення на платній основі здійснюється у порядку, встановленому законодавством.

Розділ VI Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

подати до Верховної Ради України пропозиції про внесення змін до законів України, що впливають з цього Закону;

забезпечити прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на виконання цього Закону;

привести у відповідність з цим Законом свої нормативно-правові акти;

забезпечити перегляд та скасування міністерствами та іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади прийнятих нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

* текст Закону наведено за: Верховна Рада України. Офіційний портал. Текстова версія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/>

Лекція 3

Історико-географічні особливості розвитку мовної ситуації в Україні

Встановленим науковим фактом є наявність стійкого взаємозв'язку між розвитком етнічної спільноти та її етнічної мови. Наслідком повноцінного розвитку етнічної спільноти, прогресивного ускладнення структури етносу, є розвиток його етнічної мови, поступове розширення комунікативних сфер, в яких вона представлена та територіальне поширення. Державність етнічної спільноти є головним чинником гармонійного розвитку її етнічної мови. Натомість відсутність державності породжує стійку тенденцію до занепаду мови, зменшення кількості комунікативних сфер, у яких вона використовується, мовної асиміляції представників етнічної спільноти, появи мішаних форм мовлення, які руйнують етнічну мову, звуження етномовної території тощо

Впродовж тривалого періоду головним чинником, який впливав на мовну ситуацію в Україні, була відсутність української державності. На українських етнічних землях внаслідок міграції неукраїнського населення почали розповсюджуватися інші, крім української, етнічні мови: російська, польська, німецька тощо. Найбільше ця міграція охопила міста, особливо великі, проте в деяких регіонах, особливо на заході й півдні України, значною вона була й у сільській місцевості. Відсутність української державності стала також чинником поширення двомовності, тому що в головних комунікативних сферах (політика, освіта, наука, економіка, військо) панувала мова титульних етносів держав, до складу яких входили українські землі. Українцям для того, щоб підвищувати свій соціальний статус, обов'язково треба було опановувати другу мову. Так формувалася українсько-російська двомовність у регіонах України, які входили до складу Російської імперії, українсько-польська – на українських землях у складі Речі Посполитої, українсько-румунська – в Румунії тощо.

Двомовність поступово призводила до мовної, а далі й етнічної асиміляції українців. Впродовж тривалого періоду мовна асиміляція не була значною за обсягами. Цей процес відбувався у великих містах, тоді як абсолютну більшість українського населення становили сільські жителі, рівень урбанізації території України був доволі низьким.

Можливість детально простежити розвиток мовної ситуації в Україні, в тім числі її територіальні особливості, вперше з'явилася лише наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. після того, як у державах, до складу яких входили українські етнічні землі, було налагоджено систему статистичного обліку населення, зокрема, розпочалося проведення переписів. Територія сучасної України перебувала тоді в складі двох європейських імперій: Російської та Австро-Угорської. До Австро-Угорщини належали Галичина, Буковина та Закарпаття, до Росії – всі інші українські етнічні території.

По відношенню до українського етносу й української мови політика цих двох імперій мала суттєві відмінності. Російська імперія здійснювала доволі чітку русифікаційну політику, спрямовану на мовну асиміляцію українців.

Російською владою було прийнято розпорядження (Емський указ, Валуєвський циркуляр), спрямовані на витіснення української мови з соціально-культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком. Австро-Угорщина у мовному питанні була значно толерантнішою, вільно виходила україномовна друкована література, існували школи з українською мовою викладання, діяли українські національно-культурні, наукові, політичні організації.

Наприкінці XIX ст., за підсумками перепису населення 1897 р., мовна ситуація в українських губерніях Росії була доволі складною. У мовному складі населення домінували особи, для яких рідною була українська мова, вони становили 73,1 % від загалу жителів. Крім української мови, значно поширеними були ще близько 10 мов. Крім того, 10,4 % населення рідною мовою назвало російську, 8,2 % – єврейську (головно ідиш). Німецькою мовою розмовляло 2,3 % населення (540,4 тис. осіб), молдовською – 1,7 % (398,3 тис.), польською – 1,7 % (391,2 тис.). Майже 1 %, або ж 228 тис. осіб рідною мовою вважало татарську (кримськотатарську) мову.

Мовний склад населення мав значні територіальні відмінності, спричинені головню історико-географічними особливостями розвитку території України. Найбільш однорідними за мовою жителів були Полтавська і Чернігівська губернії. Найвищим коефіцієнт різномовності був у Херсонській і Таврійській губерніях.

В українських губерніях Росії були суттєві відмінності в мовному складі жителів сільської місцевості та міських поселень.

У сільській місцевості українська мова була рідною мовою для 79,1 % населення, російська – для 6,7 %, єврейська – 5,4 %. Російськомовне сільське населення зосереджувалося здебільшого у південних і східних губерніях, натомість на території давнього українського заселення частка сільського населення, для якого рідною була російська мова, не перевищувала 3 %. У Волинській, Подільській і Київській губерніях доволі значна частка сільського населення рідною мовою назвала ідиш. Це були головню іудеї – жителі колишніх невеликих містечок, які, перебуваючи у складі Речі Посполитої, отримали магдебурзьке право, однак з переходом до складу Російської імперії втратили статус міських поселень. Чимало євреїв жило також у приватних маєтках польської та української шляхти.

У міських поселеннях відносно більшість також становило населення, для якого рідною була українська мова, однак це було менше третини всіх міських жителів українських губерній Російської імперії. Понад четверту частину міських жителів становило населення, для якого рідною мовою була російська мова, майже стільки ж – особи, що вважали рідною мовою єврейську мову.

Мовний склад жителів міських поселень різних губерній мав суттєві відмінності. Наприклад, серед міського населення Чернігівської губернії українська мова була рідною для 62,3 %, Полтавської – 57,1 %, натомість у міських поселеннях Таврійської губернії українську мову рідною вважало тільки 10,4 % населення, Херсонської – 17,2, Волинської – 19,7 %. У містах Таврійської губернії російська мова була рідною для майже 50 % населення, натомість у Полтавській – тільки для 11 %, Чернігівській – 12 %. Населення, що

вважало рідною ідиш, найбільше було у містах Волинської губернії, найменше – Харківської.

Суттєві відмінності були в мовному складі жителів міських поселень різної величини. В містах людністю понад 100 тис. осіб, а таких в українських губерніях Росії тоді було тільки чотири, – Одеса, Київ, Харків, Катеринослав, – понад половина жителів рідною мовою вважала російську, натомість українську – тільки 16,6 %.

Серед найбільших міст України найменш українським містом за мовним складом населення була Одеса, де тільки 9,4 % від загалу жителів рідною мовою вважало українську мову. Найвищим цей показник був у Харкові – 25,9 %.

У містах людністю 50–100 тис. осіб (Житомир, Бердичів, Кременчук, Полтава, Херсон, Єлисаветград, Миколаїв) також переважало російськомовне населення. Частка україномовного населення була такою ж низькою, як і серед найбільших міст, однак дещо підвищувалася частка населення, яке рідною вважало єврейську мову. Серед міст цієї категорії україномовне населення становило більшість (а отже, узагалі серед усіх середніх і великих міст України) тільки у Полтаві – 56 %.

Частка населення, для якого рідною була українська мова, серед міського населення українських губерній Російської імперії підвищувалася тільки в містах людністю 20–50 тис. осіб. Але й там їх було менше, ніж третина. Відносно більшість тут також становили жителі, для яких рідною була російська мова. Понад 50 %, тобто абсолютну більшість, україномовне населення становило в таких містах цієї групи: Ніжин, Ромни, Охтирка, Суми, Аккерман. Відносно більшість – в Чернігові, Черкасах, Ізмаїлі.

Відносна перевага населення, для якого рідною була українська мова, простежувалася тільки у міських поселеннях людністю 10–20 тис. осіб. Тільки в міських поселеннях людністю до 10 тис. осіб в більшості губерніях україномовне населення мало абсолютну перевагу. У південних Таврійській і Херсонській губерніях й серед поселень цієї групи відносно більшість жителів становило російськомовне населення, а у Волинській і Подільській – єврейське.

На українських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини (Галичина, Волинь, Закарпаття) неоднорідність мовного складу населення також була доволі значною.

За підсумками австрійського перепису населення 1900 р. мовний склад населення тієї частини території австрійської Галичини, яка сьогодні входить до складу України (а це повністю або частково 44 повіти та м. Львів), був таким: 64,6 % становило населення, розмовною мовою якого була українська мова, 30,8 % – польська, 4,6 % – німецька. Вже йшлося про те, що окремої єврейської мови австро-угорські переписи не реєстрували. Тому євреї Галичини рідною мовою зазвичай називали польську або, рідше, німецьку. Євреї, які жили у сільській місцевості та малих містах, розмовною мовою називали також українську. Найвищою частка україномовного населення була у південно-східних передкарпатських та придністерських повітах Східної Галичини. З 44 повітів Галичини лише у двох, – Тереховлянському і Львівському, відповідно,

абсолютну й відносну більшість становило населення, розмовною мовою якого була польська мова. У всіх інших повітах домінувало україномовне населення.

У найбільших містах Галичини, як і в головних містах українських губерній Російської імперії, частка україномовного населення була доволі незначною. На початку ХХ ст. у Львові, столиці Галичини, четвертим за кількістю населення містом України, абсолютно домінувала польська мова. Частка населення, розмовною мовою якого була польська мова, в 1900 р. становила 76,9 %, німецькою – 13,0 %, українською – лише 9,7 %.

У мовному складі населення іншого українського краю, що перебував у складі Австро-Угорщини, Північної Буковини (м. Чернівці, Чернівецький, Вижницький, Вашківський, Заставнівський, Кіцманський, Сторожинецький, повіти), в 1900 р. частка населення, розмовною мовою якого була українська мова, становила 59,2 %, німецька – 21,3, румунська – 14,9, польська – 4,6 %.

В усіх повітах Північної Буковини, крім Сторожинецького, україномовне населення становило абсолютну або відносну більшість. Найбільш українськими за мовою населення були Вашківський, Кіцманський і Заставнівський повіти (понад 80 % жителів розмовною мовою назвали тут українську). Натомість у Сторожинецькому повіті цей показник становив лише 28,9 %. У мовному складі населення м. Чернівців 52,3 % становили жителі, для яких розмовною мовою була німецька (євреї та німці), 19,8 – українська, 14,3 – румунська, 13,5 % – польська. Надто висока частка населення, що розмовляло німецькою мовою, в столиці Буковини була зумовлена передусім мовною орієнтацією євреїв. Саме вони становили основу населення, яке під час проведення переписів розмовною мовою зазначало німецьку мову.

На території Закарпаття, яке входило до складу угорської частини Австро-Угорської імперії, доволі значні відмінності були в мовному складі населення гірських і передгірських територій, де більшість населення становили українці, й низовинних районів, де на межі сторіч вже більшість становили угорці. Україномовне населення становило відносну більшість у трьох комітатах: Мармарош, Берег і Унг. Загалом у межах сучасного Закарпаття мовний склад населення був таким: українською мовою розмовляло 63,0 % осіб, німецькою – 11,5, угорською – 19,0, румунською – 3,6, словацькою – 2,6 %.

Внаслідок змін на політичній карті Європи, що відбулися після завершення Першої світової війни більша частина території України, що до 1917 р. перебувала у складі Російської імперії, ввійшла до складу утвореного в 1922 р. СРСР як окрема союзна республіка (УСРР, згодом УРСР). Перший Всесоюзний перепис населення відбувся у 1926 р. За підсумками перепису населення 1926 р. українська мова була рідною мовою для 76,4 % населення УСРР, російська – для 15,3, єврейська – 4,1, німецька – 1,3 %. Всього налічувалося шість мов, якими розмовляло понад 100 тис. осіб: українська, російська, єврейська, молдовська, польська. Болгарською та грецькою мовами розмовляло понад 50 тис. осіб.

Збереглися суттєві відмінності у мовному складі міського та сільського населення. Серед міських жителів домінувало населення, для якого рідною мовою була російська. Його частка становила 44,5 % від загалу жителів міських поселень республіки. Рідною українську мову назвало 35,9 % міського

населення, єврейську – 16,0 %. Мовний склад жителів міст був значно неодноріднішим, ніж мовний склад жителів сільської місцевості, де українська мова була рідною для 85,6 % населення. Україномовне населення становило абсолютну більшість майже у всіх адміністративних округах УСРР – в 35 з 40. Тільки у Глухівській, Луганській, Одеській та Сталінській округах переважали жителі, для яких рідною була російська. В Маріупольській окрузі українську мову рідною вважала відносна більшість населення.

Найвищою частка україномовного населення була в Центральній Україні, особливо на Лівобережжі. В Білоцерківській, Уманській, Тульчинській, Шевченківській, Кременчуцькій, Лубенській, Ніжинській, Полтавській, Прилуцькій, Роменській округах цей показник становив понад 90 %.

Найвищою частка російськомовних осіб була в Глухівській окрузі – 62,9 %, Луганській – 57,4, Сталінській – 46,2 %. Високим (30–40 %) цей показник був у приморських округах (Одеській, Маріупольській, Мелітопольській, Миколаївській), а також Харківській і Артемівській. Натомість на Правобережжі й Лівобережжі він здебільшого не перевищував 2–3 %.

Частка населення, що рідною мовою вважало єврейську, найбільшою була на території Правобережжя (Вінницька, Бердичівська, Кам'янецька, Проскурівська, Могилівська, Шепетівська округи), в деяких районах Полісся (Волинська, Коростенська округи) й Південної України (Одеська округа, Молдавська АСРР).

Населення, для якого рідною була німецька мова, найбільше мешкало у Південній Україні, а також на Волині: в Одеській (69,5 тис. осіб), Волинській (49,8 тис.), Мелітопольській (43,5 тис.), Миколаївській (30,3 тис.), Маріупольській (25,8 тис.), Коростенській (25,3 тис.), Запорізькій (21,5 тис.), Херсонській (16,5 тис.), Артемівській (15,0 тис.), Сталінській (13,8 тис.), Дніпропетровській (11,6 тис.) округах, Молдавській АСРР (10,6 тис.).

Населення, що розмовляло молдовською мовою, найбільше було в Молдавській АСРР (170,3 тис. осіб), Зинов'ївській (21,0 тис.), Одеській (14,8 тис.), Первомайській (14,7 тис.) і Миколаївській (13,0 тис.) округах. Болгарською – в Мелітопольській (49,0 тис.), Одеській (17,3 тис.), Первомайській (7,3 тис.), Миколаївській (5,0 тис.) округах, а також в Молдавській АСРР (6,0 тис.). Чеська і словацька мови найпоширенішими були у Волинській (3,6 тис.), Коростенській (1,9 тис.), Київській (1,9 тис.), Бердичівській (1,7 тис.) і Шепетівській (1,6 тис.) округах, грецька – в Маріупольській (51,9 тис.) і Сталінській (30,1 тис.), татарська – в Сталінській (5,6 тис.), Луганській (5,0 тис.) і Артемівській (3,1 тис.).

Підсумки перепису 1926 р. вперше статистично засвідчили доволі високий ступінь мовної асиміляції, зокрема русифікації, жителів України. Процес мовної асиміляції, більше чи менше, охопив майже всі етнічні спільноти, крім росіян. Серед українців рідною мову своєї національності назвало 94,1 % осіб, однак у міських поселеннях цей показник становив тільки 74,5 %. Російську мову рідною у міських поселеннях назвало 24,7 % українців, тобто кожен четвертий. У сільській місцевості російську мову вважало рідною тільки 3,2 % українського населення. Усього російськомовних українців було майже 1,3 млн

осіб: у сільській місцевості мешкало 662,0 тис. осіб, у міських поселеннях – 626,8 тис. осіб.

У 20-их роках ХХ ст. Кримський півострів ввійшов до складу Російської Федерації. Було створено Кримську АСРР. За підсумками перепису населення 1926 р. на півострові жило 713,8 тис. осіб. Національний склад населення Криму був такий: росіяни – 42,2 %, татари – 25,1, українці – 10,9, німці – 6,1, євреї – 5,5, греки – 2,2, вірмени – 1,6, болгары – 1,6. В мовному складі жителів частка осіб, для яких рідною була російська мова, становила 53,8 %, татарська – 26,1, німецька – 5,9, українська – 4,7, єврейська – 3,1, грецька – 2,1, болгарська – 1,5, вірменська – 1,4 %. В Криму, порівняно з переписом 1897 р., суттєво збільшилася частка осіб, що вважали рідною російську мову: з 33,1 до 53,8 %. Натомість частка осіб, для яких рідною мовою була татарська, зменшилася на 9,5 відсоткового пункта. Частка осіб, що вважали рідною мовою українську, зменшилася на 7,1 відсоткового пункта.

Галичина і Волинь у міжвоєнний період перебували у складі Польщі. За підсумками польського перепису населення 1931 р. у мовному складі населення Волинського воєводства 68,4 % становило населення, рідною мовою якого була українська мова, 16,6 – польська, 9,9 – єврейська. У всіх повітах Волинського воєводства україномовне населення становило абсолютну більшість. В Камінь-Каширському повіті Поліського воєводства українська мова була рідною для 86,9 % населення (разом з тими особами, які рідною мовою назвали «тутешню» мову), польська – для 7,0, єврейська – 4,2 %.

Галицькі землі польська окупаційна влада розділила на три воєводства: Львівське (до його складу, крім українських повітів, було прилучено деякі землі на заході, заселені здебільшого поляками), Станіславівське та Тернопільське. За підсумками перепису 1931 р. за критерієм рідною мови в Станіславівському воєводстві населення, для якого рідною мовою була українська, становило абсолютну більшість, Львівському (територія, яка сьогодні перебуває у складі України, без м. Львова, який був окремою адміністративною одиницею) – відносно. В Тернопільському воєводстві переважало населення, рідною мовою якого була польська мова, попри те, що більшість жителів були українцями.

Як і наприкінці ХІХ ст., найнижчою частка україномовного населення була у деяких східних повітах Галичини (Тернопільський, Тереховлянський, Скалатський й ін.), а також у повітах, розміщених поблизу Львова (Львівський, Перемишлянський, Мостиський). У Львові частка україномовного населення в 1931 р. становила 11,3 %, частка жителів, для яких рідною була польська мова, – 63,5 %, єврейська – 24,1 %. Населення, рідною мовою якого була польська мова, становило абсолютну більшість у всіх великих містах Галичини, зокрема у центрах воєводств (Львів, Станіславів, Тернопіль), а також у Дрогобичі, Коломиї, Стрию, Бориславі, Самборі.

В складі Румунії у міжвоєнний період перебували Північна Буковина, а також Хотинщина і Північна Бессарабія (Ізмаїльщина, або Акерманщина).

За підсумками перепису 1930 р. в мовному складі населення Чернівецького і Сторожинецького повітів Північної Буковини, а також Хотинського округу більшість становило населення, рідною мовою якого була українська мова. Високою була також частка осіб, для яких рідною мовою була румунська. В

мовному складі Радовецького повіту переважали жителі, для яких рідною була румунська мова, тому що більшість поселень цього повіту була на румунській етнічній території.

На території Бессарабії, в Аккерманському (Білгород-Дністровському) повіті переважало населення, рідною мовою якого була болгарська мова, майже однаковою була частка населення з рідною українською, російською та румунською мовами. В Ізмаїльському повіті відносно більшість становило населення, рідною мовою якого була російська мова.

Відсутність переписних матеріалів не дає змоги детально проаналізувати розвиток мовної ситуації в Україні напередодні Другої світової війни, а також у перше повоєнне десятиліття, тобто тоді, коли в мовному складі населення відбувалися докорінні зміни, зумовлені передусім змінами в етнічному складі населення. Після радянського перепису 1926 р., а також польського, румунського, чехословацького переписів початку 30-их років ХХ ст., наступний повноцінний перепис населення на території України відбувся тільки у 1959 р., коли вже більшість українських етнічних земель входила до складу Радянського Союзу. Виявити тенденції зміни мовного складу населення України у 30–40-их роках ХХ ст. можна, якщо залучити деякі підсумки радянських переписів населення 1937 та 1939 рр., матеріали поточної статистики населення, літературні джерела тощо.

Передусім на підставі матеріалів про етнічний склад населення Української РСР наприкінці 30-их років ХХ ст., можна зробити такі висновки про тенденції динаміки мовного складу населення республіки, а також етномовні процеси напередодні Другої світової війни:

- у мовному складі всього населення УРСР у 30-их роках ХХ ст. зменшувалася частка осіб, що вважали рідною мовою українську мову, а також єврейську, польську, німецьку, грецьку та деякі інші мови; натомість збільшувалася частка населення, для якого рідною була російська мова;

- у мовному складі міського населення, внаслідок масової міграції українців із сільської місцевості, кількість і частка україномовного населення доволі суттєво підвищилася; частка росіян майже не змінилася, натомість частка євреїв знизилася удвічі;

- мовний склад сільської місцевості значних змін не зазнав, проте загальна кількість українського сільського населення суттєво зменшилася;

- значно посилилася мовна русифікація українців, євреїв, поляків, а також представників інших етнічних спільнот;

- в найбільших містах України внаслідок інтенсивної міграції українського сільського населення підвищилася частка жителів, для яких рідною мовою була українська, однак реального розширення сфер використання української мови, зміцнення україномовних середовищ у цих містах не було;

- внаслідок голодомору та репресій суттєво знизилася демографічна потужність української мови, особливо відчутним це було в регіонах з найвищою часткою і щільністю україномовного населення (Полтавщина, Черкащина, Київщина, Харківщина), які зазнали найбільших демографічних втрат.

На території українських земель, що входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини у 30-их роках ХХ ст. зміни мовного складу населення були менш значними, порівняно з територією УРСР. Внаслідок політики мовної асиміляції частка україномовного населення в Польщі й Румунії поступово знижувалася. Наявні матеріали про мовну ситуацію в Закарпатті дають деякі підстави стверджувати про поступове підвищення частки україномовного населення у цьому регіоні завдяки високому природному приросту українців.

У 1939–1940 рр. територія УРСР суттєво збільшилася внаслідок приєднання до СРСР Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Хотинщини й Ізмаїльщини. Мовний склад населення УРСР після приєднання територій на заході суттєво ускладнився, у ньому ще більше зменшилася частка україномовних осіб. Дещо зменшилася також частка російськомовних жителів, тому що на приєднаних землях (крім Ізмаїльщини) росіян було небагато. За обчисленнями науковців частка українців у національному складі населення УРСР напередодні Другої світової війни становила близько 72 %, росіян – до 9 %, поляків – 6,5 %, євреїв – 6,5 %. Зважаючи на процеси мовної асиміляції населення України, зокрема, доволі високий рівень мовної русифікації та полонізації (в Галичині) українців і євреїв, українізацію поляків Поділля і Східної Волині, мовно-асиміляційні процеси серед представників інших етнічних спільнот, мовний склад населення України (в сучасних державних межах) напередодні Другої світової війни, на наш погляд, був таким: частка населення, для якого рідною була українська мова, становила 65–68 %, російська – близько 15 %, польська – 7 %, єврейська – 3 %.

За підсумками першого після Другої світової війни перепису 1959 р. населення, для якого рідною була українська мова, становило 73 % від загалу жителів України; особи, що назвали рідною російську мову, – 24 %. Тобто, частка україномовного населення в мовному складі жителів порівняно з довоєнним періодом дещо підвищилася. Частка російськомовного населення зросла орієнтовно на 8–10 % відсоткових пунктів. Кількість населення, яке вважало рідними мовами інші, поширені в Україні в довоєнний період мови (польську, єврейську, німецьку), зменшилася в десятки разів.

Частка населення, для якого рідною була українська мова, підвищилася не лише у сільській місцевості, а й у міських поселеннях. У мовному складі міського населення вперше частка осіб, що рідною мовою вважали українську, дещо перевищила частку осіб, для яких рідною була російська мова.

Аналіз матеріалів перепису населення 1959 р. дав змогу простежити такі загальні наслідки для мовного складу населення Другої світової війни, а також подій більше чи менше пов'язаних з війною, або спричинених нею.

По-перше, суттєво знизився рівень неоднорідності мовного складу населення території України. Напередодні Другої світової війни у мовному складі населення українських земель, крім україномовного й російськомовного населення, значну частку становили також особи, для яких рідною була польська мова (до 7 % населення України), а також єврейські мови іврит й ідиш (близько 3 %). Крім того, понад 1 % населення становили особи, рідною мовою яких була німецька мова. За підсумками перепису населення 1959 р. жодну

іншу мову, крім української та російської, не вважало рідною навіть 0,5 % жителів України.

По-друге, у складі населення України суттєво збільшилася частка осіб, для яких рідною була російська мова. У 20-их роках ХХ ст. російськомовного населення в УСРР було всього близько 4,4 млн осіб, що становило 15 % населення республіки. На території України в сучасних її межах російськомовне населення становило лише близько 10–12 %. За підсумками перепису населення 1959 р. в Україні рідною російську мову вже вважало близько 10,2 млн осіб, тобто майже кожен четвертий житель України. Частка російськомовних жителів в Україні була б ще вищою, якби не надзвичайно високий природний приріст українського населення у перше повоєнне десятиліття. Він повністю перекрив демографічні втрати, яких зазнали українці, в роки Другої світової війни.

Після Другої світової війни Україна за мовним складом населення остаточно стала двомовною. Українську та російську мови рідними разом вважало понад 97 % населення УРСР. Зміни мовного простору України у період Другої світової війни та у перші роки після її завершення, зокрема зміни, які пов'язані з становищем української мови, не можна оцінювати однозначно. Попри значну кількість негативних для розвитку української мови процесів, за деякими параметрами мовна ситуація в Україні у цей період мала також і позитивні тенденції.

Відбулися значні територіальні зміни в розселенні україномовного населення. Після обміну населенням з Польщею та знищення гітлерівцями євреїв сформувалася значна перевага україномовного населення в Західній Україні, зокрема, в Галичині, де до 1939 р. частка україномовних осіб була низькою. На заході України суттєво збільшилася частка україномовного населення серед жителів міських поселень. Особливо важливою для розвитку регіону була доволі швидка мовна українізація Львова, в якому в 30-их роках ХХ ст. частка україномовних жителів не становила навіть 20 %.

У повоєнний період в Україні сформувалася доволі широка смуга областей, у яких частка населення, рідною мовою якого була українська, становило понад 90 %: Волинська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Київська, Полтавська області. Близьким до 90 % цей показник був також у Житомирській, Кіровоградській, Львівській і Чернігівській областях. Якщо до 1939 р. найвищою частка україномовного населення була на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині, то у 1959 р. першість за цим показником уже мали західні області (Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська). Безперечно, що формування такої смуги було позитивним явищем для України. З іншого боку, такий територіальний перерозподіл україномовного населення закладав підвалини для поступової мовної поляризації України.

Підсумки переписів населення, які відбулися у 60–80-их роках ХХ ст., назагал підтверджують, що в Україні надалі розвивалися етномовні процеси, простежені за підсумками перепису 1959 р., й передусім процес мовної русифікації українців і представників інших етнічних спільнот. Не припинялася також масова міграція в Україну російськомовного населення, хоча й, звичайно, менш інтенсивна, ніж у перші повоєнні роки.

Суттєве посилення у 60–80-их роках ХХ ст. позицій російської мови простежено майже за всіма показниками, майже у всіх регіонах України. У мовному складі населення України доволі швидко зменшувалася частка населення, яке вважало рідною мовою українську, натомість збільшувалася частка населення, для якого рідною була російська мова.

Усього за тридцять років (1959–1989) частка населення, що вважало рідною мовою українську мову, в Україні зменшилася на 8,3 відсоткового пункта (з 73,0 до 64,7 %), а частка жителів, що вважали рідною мовою російську мову, – збільшилася на 8,5 пункта (з 24,3 до 32,8 %).

Особливо стрімкими процеси мовної русифікації населення України були у 60–70-их роках ХХ ст. Зокрема, лише за 1959–1970 рр. кількість жителів України, для яких рідною мовою була російська мова, збільшилася одразу ж на 3 млн осіб, або ж на 30,3 %, а їхня частка підвищилася на 3,8 відсоткового пункта. Натомість кількість жителів України, які рідною мовою вважали українську мову, збільшилася лише на 7 %.

За 1970–1979 рр. кількість населення, що рідною мовою вважало російську мову, в складі населення УРСР збільшилася на 2,3 млн осіб, або ж на 17,3 %. Кількість жителів, рідною мовою яких була українська мова, внаслідок суттєвого зменшення показників природного приросту населення збільшилася лише на 0,6 %, або 0,2 млн осіб. У середньому в період 1959–1979 рр. щороку російськомовного населення в Україні ставало на 270 тис. більше.

У вісімдесятих роках ХХ ст. темпи русифікації населення України дещо сповільнилися. Це значно було зумовлено суспільно-політичними змінами в колишньому СРСР в другій половині 80-их років ХХ ст., зокрема так званою перебудовою, наслідком якої стала активізація національно-культурного життя в Україні, підвищення національної самосвідомості українців.

Назагал напередодні проголошення незалежності мовна ситуація в Україні мала такі головні тенденції. У мовному складі населення УРСР абсолютну більшість становили жителі, для яких рідною мовою була українська. Проте частка населення, яке вважало рідною російську мову, становила майже третину від загалу жителів України. В мовному складі міських жителів перевага населення, яке рідною вважало українську мову, була доволі незначною. Натомість сільська місцевість була майже суцільно україномовною, за винятком Криму, й окремих регіонів компактного проживання етнічних меншин. Більшість населення України була двомовною, вільно володіла українською та російською мовами. Причому російською мовою наприкінці 80-их років ХХ ст. вільно володіло вже дещо більше населення, ніж українською. Рівень мовної русифікації населення неухильно зростав.

Мовна ситуація мала суттєві територіальні відмінності. З заходу на схід і південь збільшувалися кількість населення, для якого рідною була російська мова, та рівень мовної русифікації українців. Російська мова домінувала у всіх регіонах України у більшості сфер суспільного життя. Це призводило до мовної асиміляції сотень тисяч українців щороку, зокрема у великих русифікованих містах. Іншим важливим фактором мовної асиміляції були особливості міграційних процесів, внаслідок яких до України постійно прибувала значна кількість російськомовного населення з інших регіонів колишнього СРСР.

Головними чинниками, які почасти стримували мовну асиміляцію українського населення, були вищі показники природного приросту українців, доволі висока щільність українського сільського населення у деяких регіонах. Там, де українці мали зазначену вище перевагу в мовному складі, частка населення, яке вважало рідною мовою українську мову, підвищувалася.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте мовну ситуацію в українських губерніях Росії за підсумками перепису населення 1897 р.
2. Якою була на межі XIX і XX ст. мовна ситуація в Галичині?
3. Якою була на межі XIX і XX ст. мовна ситуація в Закарпатті та Буковині?
4. Охарактеризуйте особливості поширення російської й української мов в Україні напередодні Першої світової війни.
5. Які особливості розвитку мовної ситуації в Україні у період між світовими війнами?
6. Яким був вплив Другої світової війни на мовну ситуацію в Україні?
7. Якими чинниками найбільше була зумовлена русифікація українського населення в УРСР у період після завершення Другої світової війни?
8. Охарактеризуйте територіальні особливості мовної ситуації в Україні у 60–80-их роках XX ст.
9. Охарактеризуйте мовний склад населення України напередодні проголошення незалежності.
10. Чим зумовлені суттєві відмінності мовного складу міського та сільського населення України, що простежувалися впродовж усього XX ст.?

Додатки до лекції 3

Додаток 1

Мовний склад населення українських губерній Російської імперії
за підсумками перепису 1897 р.

Губернія (повіт)	Усього, осіб	Рідна мова, %			
		українсь ка	російськ а	єврейськ а	інші
Бессарабська *	817 053	34,56	9,00	8,81	47,63
Волинська	2 989 482	70,10	3,50	13,21	13,19
Катеринославська	2 113 674	68,90	17,27	4,69	9,14
Київська	3 559 229	79,21	5,88	12,10	2,81
Подільська	3 018 299	80,93	3,28	12,24	3,55
Полтавська	2 778 151	92,98	2,63	3,97	0,42
Таврійська	1 447 790	42,21	27,94	3,83	26,03
Харківська	2 492 316	80,62	17,69	0,51	1,18
Херсонська	2 733 612	53,48	21,05	11,80	13,67
Чернігівська *	1 662 541	91,74	3,06	4,51	0,69
Путивльський повіт	164 133	52,52	46,86	0,40	0,22
Разом	23 776 280	73,07	10,40	8,17	8,36

* – українська частина губернії.

Додаток 2

Мовний склад населення УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	22 164 213	76,38	1 931 370	35,94	20 232 843	85,56
Російська	4 425 869	15,25	2 389 935	44,48	2 035 934	8,61
Єврейська	1 197 967	4,13	859 812	16,00	338 155	1,43
Німецька	379 416	1,31	25 865	0,48	353 551	1,50
Молдовська	248 392	0,86	9 821	0,18	238 571	1,01
Польська	221 955	0,76	58 985	1,10	162 970	0,69
Болгарська	88 536	0,31	2 357	0,04	86 179	0,36
Грецька	86 843	0,30	4 818	0,09	82 025	0,35
Інші	206 556	0,71	90 590	1,69	115 966	0,49
Разом	29 019 747	100	5 373 553	100	23 646 194	100

Додаток 3

Мовний склад населення України за підсумками перепису 1959 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	30 562 265	72,99	10 164 190	53,08	20 398 075	89,77
Російська	10 172 108	24,30	8 492 847	44,36	1 679 261	7,39
Молдовська	20 4986	0,49	30 683	0,16	174 303	0,77
Болгарська	17 8231	0,43	29 225	0,15	149 006	0,66
Угорська	16 0611	0,38	58 372	0,30	102 239	0,45
Єврейська	14 2143	0,34	132 404	0,69	9 739	0,04
Білоруська	10 8241	0,26	71 019	0,37	37 222	0,16
Румунська	85 434	0,20	12 312	0,06	73 122	0,32
Польська	68 252	0,16	38 113	0,20	30 139	0,13
Татарська	39 177	0,09	35 446	0,19	3 731	0,02
Гагаузька	21 534	0,05	2 184	0,01	19 350	0,09
Вірменська	11 661	0,03	10 086	0,05	1 575	0,01
Інші	114 403	0,27	70 538	0,37	43 865	0,19
Разом	41 869 046	100,0	19 147 419	100,0	22 721 627	100,0

Додаток 4

Мовний склад населення України в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік	Кількість населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	41 869 046	30 562 265	72,99	10 172 108	24,30	1 134 673	2,71
1970	47 126 517	32 701 964	69,39	13 253 840	28,12	1 170 713	2,49
1979	49 609 333	32 917 537	66,35	15 547 597	31,34	1 144 199	2,31
1989	51 452 034	33 271 865	64,67	16 898 273	32,84	1 281 896	2,49

Лекція 4

Мовний склад населення сучасної України

Проголошення незалежності України створило значні можливості для швидкого подолання багатьох негативних наслідків багатосотлітньої русифікації українського етносу. Однак ці можливості у перше десятиліття незалежності здебільшого не вдалося реалізувати насамперед через вади державної мовної політики, декларативний характер підтримки української мови, відсутність послідовних дій з посилення її ролі у всіх регіонах і суспільних сферах.

Навіть попри непослідовність державної мовної політики, відсутність ефективних заходів з підтримки розвитку державної мови, підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили доволі суттєве поліпшення становища української мови в незалежній Україні порівняно з радянським періодом.

За підсумками перепису населення 2001 р. розподіл населення за рідною мовою був таким: українську мову рідною вважало 67,5 % від загалу жителів України, російську – 29,6 %, інші мови (разом із тими, хто не зазначив рідної мови) – 2,9 %. Населення, яке вважає рідною мовою українську, становило абсолютну більшість в 21 області України та м. Києві, відносну – в одній області (Одеській). Частка населення, що вважає рідною мовою російську, понад 50 % становила в АР Крим, Севастополі, Донецькій та Луганській областях України.

За 1989–2001 рр. частка осіб з рідною українською мовою в державі зросла на 2,8 відсоткового пункту (з 64,7 до 67,5 %), натомість, частка осіб з рідною російською мовою знизилася на 3,2 відсоткового пункту (з 32,8 до 29,6 %).

Найголовнішими тенденціям у динаміці мовного складу населення України у 90-их роках ХХ – на початку ХХІ ст. за підсумками перепису населення 2001 р. були такі:

- в розподілі населення держави за рідною мовою вперше за тривалий період дещо підвищилася частка населення, для якого рідною мовою була українська, натомість, частка осіб, які вважають рідною мовою російську – знизилася;

- суттєво зменшилася кількість населення, для якого рідними є деякі інші, крім української та російської, найпоширеніші в Україні етнічні мови (польська, білоруська, молдовська й інші), внаслідок цього ще більше підвищилася одноманітність мовного складу жителів України;

- суттєво збільшилася кількість населення, яке вільно володіє українською мовою (внаслідок підвищення рівня володіння українською мовою етнічними меншинами, передусім росіянами), натомість, кількість осіб, що вільно володіють російською мовою, зменшилася, відповідно відбулися зміни в структурі двомовного населення України;

- серед жителів України підвищилася частка осіб, які зазнали мовної асиміляції, причому як внаслідок пришвидшення процесу мовної українізації

етнічних меншин, так і внаслідок подальшої мовної русифікації українців і представників деяких інших етнічних спільнот в окремих регіонах держави;

–збереглися суттєві відмінності у мовному складі жителів сільської місцевості (де, як і раніше, майже у всіх регіонах абсолютно домінує населення з рідною російською мовою) та міських поселень, особливо найбільших міст України, які й далі є здебільшого російськомовними;

–збереглися, а за деякими параметрами навіть збільшилися, суттєві територіальні відмінності мовного складу населення України, зокрема розподіл держави на здебільшого україномовний захід і центр, російськомовний – схід і південь.

За міжпереписний період частка українців у етнічному складі населення України підвищилася одразу ж на 5,1 відсоткових пункта, сягнувши 77,8 %. Відбулося це передусім тому, що в державі суттєво зменшилася кількість і частка майже усіх етнічних меншин. Зокрема, кількість росіян в Україні за 1989–2001 рр. зменшилася на 26,6 %, а їхня частка знизилася з 22,1 до 17,3 %. Кількість білорусів зменшилася на 37,3 %, молдован – на 20,3, євреїв – на 78,7, поляків – на 34,2 %. Кількість росіян зменшилася у всіх без винятку регіонах України, причому в деяких – на 30–40 % і більше. Натомість кількість українців зменшилася тільки у 12 із 27 адміністративних регіонів держави, причому здебільшого на 2–3 %.

Підвищенню однорідності етнічного складу населення сприяли передусім еміграція населення неукраїнського етнічного походження, природне скорочення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю, а також зміна етнічної ідентичності значною частиною населення змішаного етнічного походження (осіб із змішаних сімей).

За підсумками перепису населення 2001 р. в Україні й далі зберігалися суттєві відмінності у мовному складі міських поселень та сільської місцевості. В розподіл міського населення за рідною мовою частка жителів, для яких рідною мовою є українська мова, становила 58,5 %, російська мова – 39,5 %. Натомість, у сільській місцевості ці показники становили відповідно, 85,8 і 9,5 %.

Населення, яке вважає рідною мовою українську, переважало в мовному складі міських жителів 19 областей України, а також м. Києва. В мовному складі жителів міських поселень АР Крим, Луганської, Донецької, Харківської, Запорізької, Одеської областей і м. Севастополя більшість становили особи, для яких рідною мовою є російська мова.

За 1989–2001 р. у міських поселеннях частка населення, що вважає рідною мовою українську, збільшилася на 4,4 %. Найсуттєвіше цей показник зріс у Києві (14,5 відсоткового пункта), міських поселеннях Чернівецької (12,4), Житомирської (10,3 відсоткового пункта) областей. Серед міських жителів АР Крим, Донецької та Луганської областей частка осіб, що вважають рідною мовою українську, знизилася. Населення, для якого рідною мовою є українська, в 2001 р. становило більшість у міських поселеннях 19 областей України, в семи областях його частка перевищувала 90 %.

У сільській місцевості частка жителів, які вважають рідною мовою українську, не змінилася. Річ у тім, що у 90-их роках ХХ ст. тривало

переселення на Кримський півострів кримських татар. Внаслідок цього у Криму частка населення, яке вважає рідною мовою українську, зменшилася більше, ніж на 8 %. Назагал в Україні в мовному складі сільських жителів підвищилася частка осіб в сегменті «інші мови», що компенсувало деяке зменшення частки сільського населення, для якого рідною мовою є російська.

Крім АР Крим, за міжпереписний період частка осіб, які вважають рідною мовою українську, в сільській місцевості дещо зменшилася також у Донецькій, Луганській, а також Чернівецькій областях. Сьогодні частка населення, для якого рідною мовою є українська мова, у сільській місцевості є нижчою, ніж 50 % тільки у Криму.

У 90-их роках ХХ ст. – на початку ХХ ст., водночас із підвищенням частки осіб, для яких українська мова є рідною, у мовному складі жителів України, виявилася й інша, негативна для держави тенденція: загальна кількість населення, що вважає рідною мовою українську, зменшилася: з 33,3 млн осіб в 1999 р., до 32,6 млн осіб в 2001 р., або ж на 2,1 %. Тобто, демографічна потужність української мови дещо зменшилася.

Зменшення кількості україномовного населення було спричинене насамперед зменшенням кількості жителів внаслідок демографічної кризи у державі, перевищення смертності над народжуваністю, масовою міграцією громадян України за межі держави. Зменшення кількості населення, для якого рідною мовою є українська, триває далі.

Інша важлива тенденція мовної ситуації – це зменшення серед українців частки осіб, для яких рідною є мова своєї національності і, відповідно, збільшення частки та кількості осіб, рідною мовою яких є російська. В 2001 р. 14,8 % українців рідною назвало російську мову, тоді як у 1989 р. – 12,2 %. За 1989–2001 рр. кількість українців, які вважають рідною мовою російську, в державі збільшилася на 21,1 %, або майже на 1 млн осіб. У період незалежності темпи збільшення кількості українців, для яких рідною є російська мова, виявилися, навіть, вищими, ніж у попередні десятиліття, коли Україна входила до складу СРСР.

Найпоширенішою в Україні на сьогодні є українська мова. Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Загальна кількість осіб, які у світі володіють українською мовою, орієнтовно становить 55–60 млн осіб. Кількість осіб, які вважають українську мову рідною, дещо менша й не перевищує 40 млн осіб. Крім України, чимало осіб, які вільно володіють українською мовою, мешкає у Російській Федерації, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Молдові, Казахстані, Польщі, Аргентині, Білорусі та деяких інших країнах. Українська мова відповідно до ст. 10 Конституції України є державною мовою в Україні.

За кількістю носіїв українська мова входить до переліку тридцяти найпоширеніших мов у світі. Зокрема, за обчисленнями Д. Кристала вона займає 21-ше місце, за матеріалами К. Тищенка (який окремо виділяє не одну, а декілька китайських мов) – 26-те¹.

¹ Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / Crystal David. – Cambridge University Press, 2001. – 489 p.; Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Схід. – 2005. – № 3 (69). – С. 79–92.

Згідно з підсумками перепису населення 2001 р. в Україні українською мовою вільно володіло 42,3 млн осіб (у тім числі для 32,6 млн осіб вона була рідною мовою), що становило 87,8 % населення держави.

З проголошенням незалежності України кількість і частка осіб, які володіють українською мовою, в державі суттєво збільшилися. Головна причина цього – збільшення понад 40 % кількості осіб, для яких українська мова є іншою, якою вони вільно володіють. Натомість кількість осіб, які вважають українську мову рідною, за 1989–2001 рр. зменшилася майже на 700 тис. осіб. Інакше кажучи, комунікативна потужність української мови підвищилася, а демографічна потужність – знизилася.

В розподілі населення, яке вільно володіє українською мовою, за національностями, абсолютно домінують українці. В 2001 р. вони становили 85,7 % від загалу жителів України, які зазначили, що володіють вільно українською мовою.

Після проголошення незалежності України суттєво підвищився показник володіння українською мовою серед представників етнічних меншин. Зокрема, кількість росіян, які вільно володіють українською мовою збільшилася на 25,6 %, попри те, що загальна кількість росіян у складі населення держави суттєво зменшилася. Серед представників найчисленніших етнічних меншин України найліпше українською мовою володіють поляки. У 2001 р. 94,6 % поляків вільно володіло українською мовою, що було лише на два відсоткових пункти менше, ніж в українців. Високий показник володіння українською мовою є також в єврейського та білоруського населення. Значно нижчий рівень вільного володіння українською мовою представниками інших етнічних меншин.

Рідною мовою українську вважає 32,6 млн осіб, що становить 67,5 % від загалу населення держави. Серед міського населення цей показник становить тільки 58,5 %.

Частка осіб, для яких українська мова є рідною, становить понад 90 % в усіх адміністративних районах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Київської, Черкаської, Полтавської областей, а також на більшій частині території Чернігівської, Сумської, Дніпропетровської, Миколаївської областей.

У 2001 р. найбільше осіб, що вважає рідною мовою українську, мешкало у Львівській області – 2,5 млн осіб, у Дніпропетровській області їх було 2,4 млн осіб, м. Києві – 1,9 млн, Київській області – 1,7 млн, Вінницькій – 1,7 млн, Харківській – 1,6 млн.

В 2001 р. в АР Крим частка осіб, для яких рідною мовою є українська, становила тільки 10,0 % від загалу населення (в м. Севастополі – 6,8 %), у Донецькій області – 24,1, Луганській – 30,0, Одеській – 46,3 %. У всіх інших регіонах України рідною мовою українську мову вважає понад 50 % населення. У деяких західних областях (Івано-Франківській, Тернопільській) цей показник становить понад 98 %. Доволі низьким цей показник був у Запорізькій області – 50,2 %, Харківській – 53,8 %.

Аналіз показника частки жителів, які вважають рідною мовою українську, в мовному складі населення в розподілі за адміністративними районами та

містами обласного значення дає змогу чіткіше локалізувати місцевості та регіони, де україномовне населення є у меншості. Зокрема, в 2001 р. частка населення, яке вважає рідною мовою українську мову, була нижчою за 50 %:

- у всіх адміністративних районах АР Крим, а також у м. Севастополі;
- на Донбасі (Донецька область, урбанізована частина Луганської області);
- у низці великих і середніх за людністю містах Причорномор'я та Придніпров'я (Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв і деякі ін.);
- у Приазов'ї (смуга приморських районів Донецької і Запорізької областей);
- у деяких аграрних районах Харківської, Запорізької та Луганської областей, де є ареали компактного проживання у сільській місцевості росіян;
- у деяких адміністративних районах російсько-українського прикордоння (зі значною часткою росіян у національному складі населення) на північному-сході;
- у більшості адміністративних районів південної частини Одеської області (Південної Бессарабії);
- у деяких районах компактного проживання етнічних меншин (угорців, румунів) у Закарпатській та Чернівецькій областях.

Після проголошення незалежності України майже у всіх регіонах держави простежено тенденцію до підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою українську. За 1989–2001 рр. цей показник зменшився тільки у трьох регіонах держави: в Криму (з 13,7 до 9,5 %), Донецькій (з 30,6 до 24,1 %) і Луганській (з 34,9 до 30,0 %) областях. Найсуттєвіше зріс цей показник у м. Києві. У 1989 р. у столиці держави тільки 57,6 % населення рідною мовою вважало українську мову, а в 2001 р. – вже 72,1 %.

У 2001 р. серед усіх міст України людністю понад 500 тис. осіб найвищою частка населення, що вважає рідною мовою українську, була у Львові – 89 %. У Києві цей показник становив 72 %, Кривому Розі – 71, Дніпропетровську – 46, Запоріжжі – 42, Миколаєві – 42, Харкові – 32, Одесі – 30, Донецьку – 11, Маріуполі – 10. Серед інших великих міст України частка населення, що вважає рідною мовою українську, понад 90 % становила в Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, понад 80 – Білій Церкві, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Хмельницькому. Натомість у Сімферополі цей показник становив 6 %, Севастополі – близько 7, Макіївці – 12, Луганську – 14, Горлівці – 15 %.

У 2001 р. загальна кількість населення, що вважає рідною мовою українську мову, в Києві становила 1 850 тис. осіб, Львові – 640 тис., Кривому Розі – понад 507 тис., Дніпропетровську – 497 тис., Харкові – 460 тис., Запоріжжі – 337 тис., Одесі, Вінниці – понад 300 тис.

Зважаючи на те, що українська мова є державною в Україні, для проведення мовної політики важливим показником є кількість і частка осіб, які узагалі нею не володіють. За підсумками перепису населення 2001 р. українською мовою не володіло майже 5,9 млн осіб, що становило 12,2 % населення держави (у 1989 р. кожен п'ятий житель України не знав української мови). У Донецькій області українською мовою не володіло 1,3 млн осіб (27,3 % населення області), АР Крим – 1,2 млн (61,4 %), Луганській області – 634 тис. (25 %). У цих трьох регіонах живе 55 % від загалу населення, яке не володіє українською мовою.

Декілька сотень тисяч осіб налічує населення, яке не володіє українською мовою, в Одеській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській областях. Однак у половині регіонів України кількість осіб, які не володіють українською мовою, не перевищує 50 тис., а частка – декількох відсотків від загалу населення.

Російська мова за кількістю осіб, які вільно нею володіють, а також за кількістю осіб, які вважають її рідною, в Україні є другою найпоширенішою мовою, після української. Згідно з підсумками перепису населення 2001 р. в Україні всього російською мовою володіло 31,7 млн осіб, що становило 65,7 % жителів держави. Рідною мовою російську назвали 14,3 млн осіб. Ще 17,4 млн осіб зазначили, що вільно володіють нею як другою мовою.

Російська мова, як і українська, належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Російська мова – найпоширеніша з усіх мов слов'янської мовної групи. Крім Російської Федерації, значна кількість населення, яке вільно володіє російською мовою, є у багатьох інших країнах світу, зокрема у нових незалежних країнах, які виникли після розпаду Радянського Союзу. Після 1991 р. загальна кількість осіб, які у світі володіють російською мовою, доволі швидко зменшується. Цю тенденцію простежено також в Україні.

У світі загальна кількість осіб, які володіли російською мовою, наприкінці 80-их років ХХ ст. становила близько 350 млн, на початку ХХІ ст. цей показник зменшився до 278 млн. За прогнозами фахівців у 2015 р. російською мовою в світі володітиме близько 212 млн осіб, в 2025 р. – лише 152 млн. Кількість осіб, які вважають російську мову рідною, на початку ХХІ ст. становила 163,8 млн осіб, з них 130 млн жило в Росії, 26,4 млн – в 14 пострадянських країнах, 7,4 млн – в інших країнах світу ¹.

Оскільки в радянський період російська мова виконувала функції мови міжетнічного спілкування, то рівень володіння нею етнічними групами України доволі високий вищий, ніж рівень володіння українською мовою. Зокрема, в 2001 р. найвищим цей показник був у греків (97,6 %), євреїв (95,3 %), татар (93,0 %), болгар (89,7 %), вірмен (87,7 %), кримських татар (85,9 %), білорусів (85,8 %), тобто етнічних меншин, ареали компактного розселення яких розташовані в російськомовних регіонах (болгари, греки) або, представники яких переселялися в Україну з інших республік колишнього СРСР, здебільшого уже володіючи російською мовою (білоруси, вірмени, татари). Серед українців в 2001 р. російською мовою володіло 58 % осіб. Найнижчою частка населення, яке вільно володіє російською мовою, є серед етнічних меншин, ареали розселення яких зосереджені на заході України, – угорців (31,7 %), румун (45,5 %), поляків (54,7 %).

З територіального погляду в 2001 р. найвищий рівень володіння російською мовою простежено у АР Крим і східних областях України. Тут її знало понад 90 % населення: в м. Севастополі – 98,2 %, АР Крим – 95,4 %, Донецькій області – 93,4 %, Луганській – 91,1 %. Назагал половина усього населення

¹ *Арефьев А.* Сколько людей говорят и будут говорить по-русски? / Александр Арефьев // Демоскоп Weekly. – [Електронний ресурс]. – 19 июля–20 августа 2006 г. – № 251–252. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php>.

України, яке вільно володіє російською мовою, живе у шести регіонах України (Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Луганська, Одеська області й АР Крим).

Найнижчий рівень володіння російською мовою на заході України. Зокрема, у Тернопільській області в 2001 р. тільки 19,1 % населення зазначило, що володіє російською мовою. У Львівській області цей показник становив тільки 21,1 %, Івано-Франківській – 23,1, Закарпатській – 29,4 %.

У східних областях України населення, яке вільно володіє російською мовою, – це ті особи, для кого вона є водночас рідною мовою. Наприклад, у Донецькій області й АР Крим понад 80 % з тих, хто в 2001 р. володів російською мовою, назвали її ще й рідною мовою, на Луганщині – понад 75 %. У західних областях цей показник становить менше, ніж 10 %.

У 2001 р. російська мова була рідною для 14,3 млн осіб, що становить 29,6 % від загалу населення держави. За 1989–2001 рр. кількість осіб, які вважають російську мову рідною мовою, в Україні зменшилася на 2,6 млн, а частка – на 3,2 відсоткового пункту. Майже 90 % від загалу населення, яке вважає рідною мовою російську, мешкає у міських поселеннях. Цей показник суттєво не змінюється вже впродовж декількох останніх десятиріч.

В розподілі населення, яке вважає рідною російську мову, за національностями переважають росіяни. В 2001 р. їхня частка становила 56 %.

Населення, яке вважає рідною мовою російську, домінує майже у всіх найбільших містах України, крім Києва, Львова і Кривого Рогу. Зокрема, у Севастополі в 2001 р. воно становило 90 % від загалу жителів, Маріуполі – 89 %, Донецьку – 87, Луганську – 85, Харкові – 66, Одесі – 65, Запоріжжі – 57, Миколаєві – 56, Дніпропетровську – 52 %. У найбільших містах заходу (Львів, Рівне, Луцьк, Івано-Франківськ, Тернопіль) цей показник не перевищує 10 %.

На початку XXI ст. найпотужніші російськомовні середовища України були в Харкові (955 тис. осіб, що вважало рідною мовою російську мову), Донецьку (890 тис.), Одесі (660 тис.), Києві (650 тис.), Дніпропетровську (560 тис.), Запоріжжі (460 тис.), Маріуполі (450 тис.), Луганську (420 тис.), Макіївці (370 тис.), Севастополі (340 тис.), Сімферополі (300 тис.), Миколаєві (290 тис.), Горлівці (260 тис.). У цих 13 містах жило майже 50 % від загалу населення України, яке вважає російську мову рідною.

Частка населення, яке вважає рідною мовою українську або російську, сукупно становить 97,1 % від загалу жителів держави. Осіб, які вважають рідними всі інші мови, які є в етномовному просторі України, всього близько 1,4 млн. або 2,9 %. Якщо врахувати двомовність значної частини жителів України, то іншими, крім української та російської, мовами вільно володіє значно більша кількість населення, орієнтовно це щонайменше 2–3 млн. осіб.

Під час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р., як і в радянський період, окремо виділяли румунську та молдовську мови. Варто зазначити, що чимало мовознавців узагалі заперечують існування окремої молдовської мови, вважають її варіантом румунської мови. Поява молдовської мови на мовній карті Європи є передусім наслідком особливостей історичного розвитку румунського населення Бессарабії. В румунській та молдовській мові спільні особливості граматики, дуже близькою є літературна норма. Лексичні

відмінності двох мов зумовлені значною кількістю запозичень з російською мови в молдовській мові. В Україні наразі, аналізуючи мовний склад населення держави, доцільно все-таки виходити з того, що молдовська й румунська – це різні мови. У Молдові під час перепису населення 2004 р. ці дві мови виділяли окремо. Крім того, 1 жовтня 2004 р. у Молдові навіть було проведено референдум щодо назви мови, на якому 84 % жителів держави висловилися за те, щоб зберегти за мовою титульного населення держави назву «молдовська мова».

Румунська та молдовська мови належать до балкано-романської підгрупи романської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Всі мови цієї групи пов'язані спільним походженням від латинської мови. В 2001 р. усього в Україні румунською мовою (разом з тими, хто зазначив, що знає молдовську мову) вільно володіло близько 360 тис. осіб, у тім числі 328 тис. вважало її рідною. Якщо вважати, що молдовська мова є територіальним варіантом румунської, то саме румунська за демографічною потужністю є третьою в Україні, після української та російської мов.

Населення, яке під час проведення перепису зазначало, що рідною мовою вважає румунську або молдовську, зосереджено здебільшого у прикордонних з Румунією та Молдовою регіонах України: Одеській, Чернівецькій, Закарпатській областях.

Молдовською мовою в 2001 р. в Україні вільно володіло щонайменше 210 тис. осіб, у тім числі понад 185 тис. вважало її рідною. Населення, яке володіє молдовською мовою, зосереджене передусім у прилеглих до Молдови районах Одеської та Чернівецької областей.

Понад 100 тис. осіб володіє молдовською мовою в Одеській області, в тім числі понад 90 тис. її вважає рідною. Поширеною молдовська мова є, зокрема, в Ренійському (в 2001 р. рідною мовою її назвало понад 16 тис., або ж 40 % населення району), Ізмаїльському (понад 14 тис. осіб, 26 %), Саратському (8,7 тис., 17 %), Кілійському (7,5 тис., 12 %), Котовському (7 тис., 22,5 %), Тарутинському (5,4 тис., 12 %), Ананьївському (5,2 тис., 16 %) районах області. В Одесі з 7,6 тис. молдован назвало мову своєї національності рідною всього 2,3 тис. осіб.

Близько 62 тис. осіб вважає молдовську мову рідною у Чернівецькій області, ще 2 тис. володіє нею як другою. Територія поширення цієї мови охоплює Новоселицький (48 тис. осіб вважає її рідною, 54 % жителів району), Хотинський (5 тис., 7 %), Глибоцький (близько 4 тис., 5 %), Сокирянський (1,5 тис., 3 %) райони. У Чернівцях в 2001 р. мову своєї національності рідною з 3,8 тис. молдован назвало близько 2,5 тис. осіб.

У Миколаївській області молдовською мовою володіє близько 9 тис. осіб, у тім числі понад 7 тис. вважає її рідною. В Кіровоградській області – близько 6 тис., у тім числі 4,9 тис. вважає її рідною. В процесі господарського освоєння півдня України окремі молдовські поселення виникали у багатьох місцевостях на півдні України. Здебільшого згодом молдовани були асимільовані українським населенням.

Румунською мовою в Україні володіє близько 150 тис. осіб, у тім числі до 143 тис. вважає її рідною мовою. Крім румун, румунську мову рідною вважає

також чимало молдован, а також деяка частина українців, росіян, циган у місцях компактного проживання румунського населення. Зокрема, в 2001 р. у Герцівському районі Чернівецької області майже третина молдован зазначили, що вважають рідною мовою румунську.

У Чернівецькій області в 2001 р. румунською мовою володіло близько 110 тис. осіб, у тім числі 105 тис. вважало її рідною. Зокрема, румунську мову рідною вважає понад 90 % населення Герцівського району, а це близько 30 тис. осіб. У Глибоцькому районі вона є рідною майже для 29 тис. осіб (40 % жителів району), Сторожинецькому – для 35 тис. (33 %), Новоселицькому – 5,8 тис. осіб (7 %). У м. Чернівці румунську мову рідною вважає понад 7,5 тис. осіб (3 % жителів міста). В Закарпатській області румунською мовою володіє близько 32 тис. осіб, зокрема, в Тячівському районі її рідною вважає 21,3 тис. осіб, Рахівському – 10,5 тис.

Близько 80 % румун України живе компактно у сільській місцевості поблизу державного кордону з Румунією. Така особливість їхнього розселення є головним чинником, що стримує їхню мовну асиміляцію. У місцях розселення румунів, саме румунська мова, а не українська чи російська, домінує в міжетнічних відносинах.

Важливою рисою демографічної поведінки румунського населення, яка сприяє збереженню ними рідної мови, є відносно незначна міграційна активність. Румуни Чернівеччини й особливо Закарпаття майже не беруть участі в міграціях до великих міст України.

Четвертою в Україні мовою, за кількістю осіб, для яких вона є рідною, є мова кримських татар. Якщо ж вважати окремими мовами румунську й молдовську, то *кримськотатарська мова* перебуває на третьому місці, після української та російської мов.

Кримські татари – це корінний народ Кримського півострова. Кримськотатарська мова належить до кипчаксько-половецької підгрупи тюркської мовної групи. Головні діалекти: кипчакський або степовий, та огузький або південнобережний. В основу кримськотатарської літературної мови покладено діалект середньої частини Криму. Писемність до 1927 року була на основі арабської абетки, до 1938 року на основі латинської, а з 1938 року – на основі кирилиці. Крім кримських татар, їхньою мовою розмовляють також кримчаки, особлива етнорелігійна група в Криму. Крім України, кримські татари живуть у Туреччині, Узбекистані, Росії.

У 1944 р. кримськотатарське населення півострова (а також представники низки інших етнічних спільнот) було депортоване у східні регіони СРСР (зокрема, в Узбекистан і Таджикистан) за надуманим звинуваченням у співпраці з німецькою окупаційною владою. Тільки у другій половині ХХ ст. розпочався процес повернення кримських татар на свою історичну Батьківщину.

У 90-их роках ХХ ст. кількість населення, яке вважає рідною мовою кримськотатарську, в Україні поступово збільшувалася. Кримськотатарською мовою в 2001 р. в Україні вільно володіло близько 240 тис. осіб. Рідною мовою її вважало 231 тис. осіб, другою – 10 тис. Крім кримських татар, їхньою мовою також володіє чимало представників деяких інших спільнот, які переселялися

до Криму разом з кримськими татарами, найчастіше як члени сімей у мішаних шлюбах. Зокрема, мову кримських татар рідною вважає близько 20 % узбеків (0,6 тис. осіб), які мешкають в Криму, понад 6 % татар (0,7 тис.), деяка частина азербайджанців, циган.

Кримські татари живуть у всіх адміністративних районах Кримського півострова. Їхня частка коливається від 10 до 30 % від загалу жителів районів. Найбільше населення, яке вважає рідною мовою кримськотатарську, живе у таких районах Криму: Білогірський (понад 19 тис., близько 30 % у мовному складі жителів району), Бахчисарайський (понад 19 тис. осіб, 20 %), Джанкойський (17 тис., 20 %), Кіровський (14 тис., 25 %), Красногвардійський (15 тис., 16 %), Ленінський (10 тис., 15,5 %). У Сімферополі живе понад 25 тис. осіб, які вважають рідною мовою кримськотатарську, в Євпаторії – понад 8 тис., Судаку та Феодосії – понад 5 тис. Крім Криму, близько 1,9 тис. кримських татар мешкає у Генічеському районі Херсонської області. Майже всі вони також вільно володіють мовою своєї національності. Абсолютна більшість кримськотатарського населення живе у сільській місцевості.

П'ятою за демографічною потужністю в Україні є *угорська мова*. Угорська мова належить до угорської групи фінно-угорської мовної сім'ї. Крім Угорщини, ця мова поширена також у Румунії, Сербії, Словаччині, Австрії. Угорською мовою в Україні володіє щонайменше 155 тис. осіб, у тім числі 150 тис. осіб вважають її рідною. Майже все угорськомовне населення зосереджене у Закарпатській області. Крім угорців, угорську мову рідною вважає значна частина циган Закарпаття, а також чимало словаків. Ареал поширення угорської мови на Закарпатті – це низовинна частина області: Берегівський (понад 43 тис. осіб, у тім числі 41 тис. угорців, 2 тис. циган, усього 80 % населення району), Виноградівський (близько 31 тис., 27 %). Ужгородський (27 тис. осіб, у тім числі 24,6 тис. угорців, 2,4 тис. циган, 35 %). Мукачівський (14 тис. осіб, 14 %) райони, а також міста обласного значення Берегово (понад 14 тис. осіб, 55 % населення), Мукачеве (8 тис. осіб, 10 %), Ужгород (8 тис. осіб, 7 %).

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. на півдні України поселилося чимало болгар. Найбільше болгарських поселень виникло у Південній Бессарабії (Ізмаїльщині), а також у Приазов'ї (на території сучасної Запорізької області).

Болгарська мова належить до південнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Крім Болгарії, деяка частина населення володіє нею також у Румунії, Сербії та Македонії, Молдові.

У 2001 р. *болгарською мовою* в Україні володіло близько 155 тис. осіб, з них понад 131 тис. вважало її рідною. Ця мова поширена передусім на півдні Одещини. Всього в Одеській області болгарською мовою володіло 135 тис. осіб, з них 117 тис. вважало її рідною. У Болградському районі болгарську мову рідною вважало 42 тис. осіб (що становить понад 56 % від загалу населення району), в Арцизькому районі – 17 тис. (33 %), Тарутинському – 14 тис. (31 %), Ізмаїльському – 13 тис. (24 %), Саратському – 9,5 тис. (16 %). Татарбунарському – 4,4 тис. (10 %).

Іншим регіоном розселення болгар в Україні є Запорізька область (Приморський, Приазовський, Бердянський райони). Однак у цій області доволі значною є їхня мовна русифікація. За підсумками перепису 2001 р. болгарською мовою у Запорізькій області володіло всього близько 16 тис. осіб, у тім числі 8,8 тис. вважало її рідною. Всього у цій області налічувалося 27,8 тис. болгар.

В Україні кількість населення, яке володіє болгарською мовою, поступово зменшується передусім тому, що триває мовна русифікація болгар.

За підсумками останнього перепису населення *білоруською мовою* в Україні (яка, як і українська та російська, належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї) вільно володіло близько 90 тис. осіб, у тім числі 56 тис. вважало її рідною мовою. Близько 10 тис. осіб володіє білоруською мовою у Донецькій та Дніпропетровській областях, понад 8 тис. – в АР Крим.

Білоруси, як відомо, є третьою за кількістю представників етнічною спільнотою в Україні. Їхня загальна кількість у 2001 р. становила 275,8 тис. осіб. Чимало білоруського населення живе у великих містах України, а також в прикордонних з Білоруссю районах України. В XIX ст. виникло декілька білоруських сільських поселень у південних і східних районах України. Однак білоруське населення України значно асимільоване.

За міжпереписний період частка населення, яке вважає білоруську мову рідною, в Україні зменшилася майже втричі. Відсутність повноцінних білоруських мовних середовищ, дисперсне розселення білорусів, спорідненість білоруської мови з українською та російською, непевне становище білоруської мови у Білорусі – головні чинники, які сприяють швидкому зменшенню носіїв білоруської мови в Україні.

Скільки усього населення України володіє *польською мовою* визначити доволі важко. Вже йшлося про те, що на заході України, передусім в Галичині, значна частка населення володіє цією мовою як третьою (після української та російської), або другою. Опубліковані матеріали переписів населення не дають змоги виявити кількість цих осіб, однак їх налічується щонайменше декілька сотень тисяч. Відомості про володіння населення України польською мовою ми маємо тільки за матеріалами про володіння нею поляками України.

З 144 тис. поляків України мовою своєї національності володіє щонайменше 40 тис. осіб, у тім числі для близько 19 тис. вона є рідною мовою. У Львівській області, де рівень мовної асиміляції поляків найнижчий, мовою своєї національності володіє близько 15 тис. поляків, у тім числі 10,5 тис. осіб вважає її рідною. У Львівській області польськомовне населення живе у м. Львові, Мостиському районі, м. Самборі, деяких прикордонних з Польщею поселеннях. У Львові в 2001 р. жило близько 6,4 тис. поляків, з них близько 3 тис. рідною мовою вважало мову своєї національності. У Хмельницькій області польською мовою володіло близько 6,2 тис. осіб, у тім числі 2,5 тис. вважало її рідною (здебільшого це поляки, які живуть в обласному центрі), у Житомирській – володіло понад 4 тис., з них 0,6 тис. вважало рідною мовою. Крім цих регіонів, чимало осіб володіє польською мовою в Тернопільській та Чернівецька областях, м. Києві.

В Україні є давня традиція проживання вірмен. Вірменські колонії в містах Криму, у Львові, Кам'янці-Подільському, деяких інших містах Галичини та Поділля існували впродовж багатьох сторіч. Відповідно, тривалий період в етномовному просторі України є вірменська мова. Сучасне вірменське населення держави не є нащадками жителів давніх вірменських міських колоній. Це переселенці періоду після Другої світової війни. Після проголошення незалежності України вірменська міграція не припинилася. За 1989–2001 рр. кількість вірмен в Україні збільшилася на 84 %, кількість населення, яке вважає рідною мовою вірменську – майже вдвічі.

Вірменська мова становить особливу групу індоєвропейської мовної сім'ї. Крім Вірменії, ця мова поширена в Грузії, Азербайджані, Росії, Сирії, Лівані, США, Ірані, Франції, деяких інших країнах. В 2001 р. в Україні всього близько 65 тис. осіб володіло вірменською мовою, в тім числі понад 50 тис. вважало її рідною мовою. Найбільше вірмен нині мешкає у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Одеській областях, АР Крим, інших південних регіонах.

Так само, як і вірмени, впродовж тривалого періоду живуть в Україні греки. В минулому грецькі громади були у багатьох великих містах у різних регіонах України. Найбільше греків було на півдні, зокрема в Криму. Чимало їх жило також в Одесі, Ніжині. Нині головним регіоном проживання грецького населення є Приазов'я, зокрема, південні райони Донецької області.

Переселення греків з Криму в Приазов'я відбулося у 70-их роках XVIII ст. Тоді вони заснували місто Маріуполь і 24 села. Серед науковців досі немає єдиної думки щодо походження колишніх кримських греків, які живуть у Приазов'ї.

У 2001 р. з понад 90 тис. греків України володіло мовою своєї національності тільки близько 21 тис. осіб. Усього лише 5,8 тис. вважало її рідною мовою (в 1989 р. – 18,3 тис.). Особливістю грецького населення Приазов'я є розподіл його у мовному відношенні на дві групи: «елліни» («румеї») та «татари» («уруми»).

Для греків-еллінів рідною мовою є *румейський* (ще називають кримсько-румейський, тавро-румейський або маріупольський) діалект *новогрецької мови*, яка, як відомо, належить до грецької групи індоєвропейської мовної сім'ї. Генезис цього діалекту остаточно також не з'ясовано.

Мова *греків-татар* належить до тюркської мовної сім'ї, вона подібна до кримськотатарської мови, хоча й зберегла грецькі елементи. Перехід частини греків на мову тюркського походження відбувся ще в період їх перебування в Криму, внаслідок тривалих контактів з кримськотатарським населенням півострова.

У 90-их роках XX ст. в Україні зростала кількість азербайджанців. *Азербайджанську мову* знає в Україні близько 30 тис. осіб, 24 тис. вважає її рідною. Азербайджанська мова належить до тюркської мовної сім'ї. Азербайджанців найбільше є у східних і південних областях України.

Здебільшого у східних і південних областях України живуть носії *грузинської* (володіє 16 тис. осіб, рідною вважає 12,5 тис.), *татарської* (володіє понад 36 тис., рідною вважає 25,6 тис. осіб) мов.

В Україні майже зовсім зникли носії мови ідиш, мови євреїв, вихідців з території Німеччини. Ідиш належить до германської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Сформувалася ця мова у X–XIV ст. на основі верхньонімецьких діалектів. В процесі історичного розвитку вона зазнала впливу староеврейської мови, а також слов'янських мов (після переселення значної кількості євреїв на територію Речі Посполитої). Український варіант ідишу було покладено в основу літературної мови.

Впродовж багатьох сторіч на ідиш говорило єврейське населення Правобережжя України, Поділля, Волині, Галичини, Закарпаття й Буковини. На межі XIX–XX ст. загальна кількість носіїв цієї мови в Україні становила понад 2,5 млн осіб. Сьогодні носіїв цієї мови уже майже немає. В 2001 р. з 103,6 тис. євреїв України рідною мовою мову своєї національності вважало всього 3,2 тис. осіб, другою – 4,7 тис. осіб. Визначити, яку саме мову вони називали, іврит чи ідиш не має змоги. Мабуть, частіше це був іврит, сучасний варіант давньоєврейської мови. Адже Держава Ізраїль надає значну підтримку єврейським громадам в Україні, в тім числі й у вивченні івриту. Іврит у світі уже давно витіснив ідиш й інші мовні формування, які в минулому використовували євреї, які жили в різних регіонах світу.

У 2004 р. в Україні всього 96 осіб володіло *караїмською мовою*, рідною мовою її назвало 72 особи. Етногенез караїмів найчастіше пов'язують з хазарами, частина яких прийняла іудаїзм. Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркської мовної сім'ї. Вона близька до кримськотатарської мови. В Україні у минулому було поширено два з трьох діалектів цієї мови: кримський і галицький. Караїмської громади м. Галича уже не існує. В Криму живе близько 1,1 тис. караїмів, абсолютна більшість з них узагалі не володіє мовою своїх предків.

Серед мов, які в Україні не мають етнічної бази, найпоширенішою є *англійська*. Нею вільно володіє за приблизними розрахунками 1,5–2 % населення України, тобто не більше 1 млн осіб. За деяким джерелами Україна має найнижчий у Східній Європі показник володіння населення англійською мовою. Декілька сотень тисяч осіб володіє *німецькою мовою*, декілька десятків тисяч – *французькою, іспанською*.

Контрольні питання

1. Проаналізуйте найважливіші тенденції мовної ситуації в Україні у 90-их роках ХХ – на початку ХХІ ст.
2. Яким був мовний склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.?
3. Проаналізуйте територіальні особливості мовного складу населення України за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.
4. Охарактеризуйте особливості поширення української мови серед населення держави за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.
5. Охарактеризуйте особливості поширення російської мови серед населення держави за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.
6. Проаналізуйте поширення української та російської мов серед етнічних менших України за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.
7. Яким був мовний склад населення найбільших міст України за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р.?
8. Проаналізуйте поширення румунської і молдовської мов в Україні за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р. В чому сутність проблеми румунсько-молдовської мовної ідентичності?
9. Охарактеризуйте сучасне поширення кримко-татарської мови в Україні.
10. Охарактеризуйте сучасне поширення польської мови в Україні.

Додатки до лекції 4

Додаток 1

Рідна мова населення України за підсумками перепису населення 2001 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	32 577 468	67,53	18 894 536	58,51	13 682 932	85,79
Російська	14 273 670	29,59	12 756 184	39,50	1 517 486	9,51
Кримськотатар.	231 314	0,48	75 861	0,23	155 453	0,97
Молдовська	185 032	0,38	29 531	0,09	155 501	0,97
Угорська	161 618	0,34	56 671	0,18	104 947	0,66
Румунська	142 671	0,30	26 607	0,08	116 064	0,73
Білоруська	56 249	0,12	38 193	0,12	18 056	0,11
Словацька	2 768	0,01	1 627	0,01	1 141	0,01
Інші	408 675	0,85	213 512	0,66	195 163	1,22
Не зазначили	201 437	0,42	198 007	0,61	3 430	0,02
Разом	48 240 902	100,0	32 290 729	100,0	15 950 173	100,0

Додаток 2

Рідна мова українського населення України за підсумками перепису 2001 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	31 970 728	85,16	18 467 593	78,06	13 503 135	97,26
Російська	5 544 729	14,77	5 169 229	21,85	375 500	2,70
Інші	26 236	0,07	21 405	0,09	4 831	0,04
Разом	37 541 693	100,0	23 658 227	100,0	13 883 466	100,0

Додаток 3

Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли українською мовою,
за підсумками переписів (усе населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	37 132 654	78,79	32 701 964	88,07	4 430 690	11,93
1979	38 682 244	77,97	32 917 537	85,10	5 764 707	14,90
1989	40 141 584	78,02	33 271 865	82,89	6 869 719	17,11
2001	42 374 848	87,84	32 577 468	76,88	9 797 380	23,12

Додаток 4

Кількість і частка населення, яке вважало рідною українську мову, в Україні
за підсумками переписів населення

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	30 562 265	73,00	10 164 190	53,08	20 398 075	89,77
1970	32 701 964	69,39	13 615 089	53,00	19 086 875	89,03
1979	32 917 537	66,35	15 868 600	52,60	17 051 377	87,71
1989	33 271 865	64,67	18 556 776	54,11	14 715 089	85,78
2001	32 577 468	67,53	18 894 536	58,51	13 682 932	85,79

Додаток 5

Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли російською мовою,
за підсумками переписів (усе населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	26 741 107	56,74	13 253 840	49,56	13 487 267	50,44
1979	35 424 920	71,41	15 547 597	43,89	19 877 323	56,11
1989	40 341 423	78,41	16 898 273	41,89	23 443 150	58,11
2001	31 698 051	65,71	14 273 670	45,03	17 424 381	54,97

Додаток 6

Кількість і частка населення, яке вважало рідною російську мову, в Україні
за підсумками переписів населення

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	10 172 108	24,30	8 492 844	83,49	1 679 261	16,51
1970	13 253 840	28,12	11 530 643	87,00	1 723 197	13,00
1979	15 547 597	31,34	13 796 078	88,73	1 767 837	11,37
1989	16 898 273	32,84	15 137 984	89,58	1 760 289	10,42
2001	14 273 670	29,59	12 756 184	89,37	1 517 486	10,63

Кількість жителів України, для яких рідними мовами є мови етнічних меншин
(за підсумками переписів населення, тис. осіб)

Мови	1959	1970	1979	1989	2001
Кримськотатарська	...	3,2	5,9	43,4	231,3
Молдовська	205,0	252,1	290,4	286,5	185,0
Угорська	160,6	168,7	170,8	167,0	161,6
Румунська	85,4	72,5	50,0	84,5	142,7
Болгарська	178,2	169,4	162,7	162,6	131,3
Білоруська	108,2	148,1	142,8	156,3	56,2
Вірменська	11,7	12,9	14,7	26,6	50,4
Татарська	39,2	37,8	44,7	42,5	25,8
Азербайджанська	4,7	10,8	10,3	26,8	24,0
Гагаузька	21,5	24,0	24,7	25,4	22,8
Циганська	8,6	15,9	19,3	28,1	21,3
Польська	68,3	44,1	36,6	27,5	18,7
Грузинська	7,6	14,7	7,9	12,5	12,5
Турецька	...	...	0,1	0,1	7,9
Грецька *	8,3	7,2	9,2	18,3	5,8
Німецька	...	...	8,9	8,8	4,1
Арабська	...	...	1,0	1,1	4,1
Узбецька	7,1	8,1	6,4	14,5	3,6
Єврейська **	142,1	102,2	57,2	34,6	3,2
Словацька	7,8	5,2	3,6	2,9	2,8
Чуваська	3,9	6,0	6,8	8,6	2,3
Корейська	0,5	1,8	2,1	3,0	2,2
Литовська	4,6	5,7	4,1	5,4	1,9
Мордовська	3,6	5,1	5,1	6,2	1,5
Чеська	9,5	5,0	3,5	3,2	1,2
Казахська	3,3	5,6	4,3	6,5	1,0
Латиська	2,2	2,6	2,1	2,5	1,0

* Тобто мови греків Приазов'я, новогрецька (румейський діалект) й урумська.

** Тобто іврит й ідиш.

Рідна мова населення регіонів України
за підсумками перепису населення 2001 р.

8.1. Все населення

Регіони	Всього населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Автономія Крим	2024056	202761	10,02	154942	76,5	27187	13,4
Вінницька	1763944	167232	94,81	83531	4,74	8089	0,46
Волинська	1057214	102827	97,26	26499	2,51	2444	0,23
Дніпропетровська	3561224	238608	67,00	113653	31,9	38600	1,08
Донецька	4825563	116308	24,10	361546	74,9	47017	0,97
Житомирська	1389293	129238	93,02	91317	6,57	5590	0,40
Закарпатська	1254614	101626	81,00	36412	2,90	20193	16,1
Запорізька	1926810	967328	50,20	928616	48,1	30866	1,60
Ів.-Франківська	1406129	137527	97,81	24984	1,78	5870	0,42
Київська	1821061	168032	92,27	130526	7,17	10213	0,56
Кіровоградська	1125704	100061	88,89	112802	10,0	12292	1,09
Луганська	2540191	762402	30,01	174858	68,8	29200	1,15
Львівська	2605956	248409	95,32	98286	3,77	23576	0,90
Миколаївська	1262899	873898	69,20	369489	29,2	19512	1,55
Одеська	2455666	113657	46,28	103009	41,9	28900	11,7
Полтавська	1621207	145872	89,98	153513	9,47	8968	0,55
Рівненська	1171445	113635	97,00	31965	2,73	3125	0,27
Сумська	1296763	108012	83,29	201050	15,5	15585	1,20

Тернопільська	1138500	111957 4	98,34	13562	1,19	5364	0,47
Харківська	2895813	155798 0	53,80	128265 9	44,2 9	55174	1,91
Херсонська	1172689	858336	73,19	291483	24,8 6	22870	1,95
Хмельницька	1426649	135872 0	95,24	58343	4,09	9586	0,67
Черкаська	1398313	129334 2	92,49	93079	6,66	11892	0,85
Чернівецька	919028	694468	75,57	48434	5,27	17612 6	19,1 6
Чернігівська	1236065	110067 4	89,05	126830	10,2 6	8561	0,69
м. Київ	2566953	185199 4	72,15	648653	25,2 7	66306	2,58
м. Севастополь	377153	25489	6,76	341538	90,56	10126	2,68

8.2. Міське населення

Регіони	Всього населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Автономія Крим	1258720	100133	7,96	1060453	84,25	98134	7,80
Вінницька	809078	733055	90,60	70815	8,75	5208	0,64
Волинська	526711	501444	95,20	23626	4,49	1641	0,31
Дніпропетровська	2951536	1831848	62,06	1086832	36,82	32856	1,11
Донецька	4345373	878282	20,21	3426250	78,85	40841	0,94
Житомирська	772679	687544	88,98	81399	10,53	3736	0,48
Закарпатська	460429	361318	78,47	31142	6,76	67969	14,76
Запорізька	1452828	628963	43,29	805767	55,46	18098	1,25
Ів.-Франківська	586126	558078	95,21	22845	3,90	5203	0,89
Київська	1041556	925180	88,83	109417	10,51	6959	0,67
Кіровоградська	675172	578857	85,73	91698	13,58	4617	0,68
Луганська	2183454	534907	24,50	1621343	74,26	27204	1,25
Львівська	1533976	1420295	92,59	95056	6,20	18625	1,21
Миколаївська	835012	490634	58,76	334936	40,11	9442	1,13
Одеська	1604669	603552	37,61	914805	57,01	86312	5,38
Полтавська	944253	807275	85,49	132222	14,00	4756	0,50
Рівненська	544074	513607	94,40	28376	5,22	2091	0,38
Сумська	837920	672116	80,21	152245	18,17	13559	1,62
Тернопільська	480391	464606	96,71	11076	2,31	4709	0,98
Харківська	2266401	1053717	46,49	1164010	51,36	48674	2,15
Херсонська	702291	450299	64,12	239480	34,10	12512	1,78
Хмельницька	723431	666752	92,17	49744	6,88	6935	0,96
Черкаська	747259	658230	88,09	79655	10,66	9374	1,25
Чернівецька	368263	296443	80,50	42221	11,46	29599	8,04
Чернігівська	716536	602569	84,09	106926	14,92	7041	0,98
м. Київ	2566953	1851994	72,15	648653	25,27	66306	2,58
м. Севастополь	355638	22838	6,42	325192	91,44	7608	2,14

8.3. Сільське населення

Регіони	Всього населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Автономія Крим	765336	102628	13,41	488969	63,89	173739	22,70
Вінницька	954866	939269	98,37	12716	1,33	2881	0,30
Волинська	530503	526827	99,31	2873	0,54	803	0,15
Дніпропетровська	609688	554239	90,91	49705	8,15	5744	0,94
Донецька	480190	284803	59,31	189211	39,40	6176	1,29
Житомирська	616614	604842	98,09	9918	1,61	1854	0,30
Закарпатська	794185	654950	82,47	5270	0,66	133965	16,87
Запорізька	473982	338365	71,39	122849	25,92	12768	2,69
Ів.-Франківська	820003	817197	99,66	2139	0,26	667	0,08
Київська	779505	755142	96,87	21109	2,71	3254	0,42
Кіровоградська	450532	421753	93,61	21104	4,68	7675	1,70
Луганська	356737	227495	63,77	127246	35,67	1996	0,56
Львівська	1071980	1063799	99,24	3230	0,30	4951	0,46
Миколаївська	427887	383264	89,57	34553	8,08	10070	2,35
Одеська	850997	533019	62,63	115285	13,55	202693	23,82
Полтавська	676954	651451	96,23	21291	3,15	4212	0,62
Рівненська	627371	622748	99,26	3589	0,57	1034	0,16
Сумська	458843	408012	88,92	48805	10,64	2026	0,44
Тернопільська	658109	654968	99,52	2486	0,38	655	0,10
Харківська	629412	504263	80,12	118649	18,85	6500	1,03
Херсонська	470398	408037	86,74	52003	11,06	10358	2,20
Хмельницька	703218	691968	98,40	8599	1,22	2651	0,38
Черкаська	651054	635112	97,55	13424	2,06	2518	0,39
Чернівецька	550765	398025	72,27	6213	1,13	146527	26,60
Чернігівська	519529	498105	95,88	19904	3,83	1520	0,29
м. Севастополь	21515	2651	12,32	16346	75,97	2518	11,70

Джерело: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.

Лекція 5

Етномовні процеси в Україні

Раніше уже йшлося про те, що етномовні процеси – це процеси, що безпосередньо пов'язані зі зміною людиною або спільнотою своєї мовної належності. Найвідомішими етномовними процесами є поширення двомовності й мовна асиміляція.

Одним з головних чинників поширення етномовних процесів є двомовність населення. Україна належить до держав світу з високим рівнем двомовності населення. Щонайменше двома мовами, українською й російською, володіє більшість населення держави. Двомовність і багатомовність значно впливає на суспільну ситуацію у регіонах України, зокрема, вона завжди була важливим чинником процесу мовної асиміляції.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. більшість жителів держави були двомовними. Крім рідної мови, ще однією мовою вільно володіло понад 27,5 млн осіб, або 57 % від загалу жителів держави, у тім числі другою мовою українську мову зазначило 5,4 млн. (19,6 % від загалу двомовного населення), російську – 17,2 млн (62,5 %), мову своєї національності – 4,8 млн осіб (17,5 %).

За 1989–2001 рр. рівень і територіальне поширення двомовності населення України зазнали доволі значних змін. Загальна кількість двомовного населення в Україні дещо зменшилася. У 1989 р. частка двомовного населення становила 59,4 % від загалу жителів України, а у 2001 р. – менше ніж 57 %.

Як відомо, понад 95 % населення України становлять представники двох етнічних спільнот, українці й росіяни, тому в державі абсолютно домінують українсько-російська (українська – рідна мова, російська – друга) та російсько-українська (російська – рідна, українська – друга) двомовність. У регіонах компактного проживання етнічних меншин поширені інші види двомовності, відповідно до національного і мовного складу населення цих територій. Для двомовних представників інших етнічних груп першою мовою зазвичай є мова своєї національності, другою – українська або російська.

У місцях компактного проживання етнічних меншин доволі частим явищем є багатомовність, зокрема вільне володіння мовою своєї національності, а також українською та російською мовами, а іноді й ще якоюсь. Наприклад, багатомовність значної частки населення важлива риса мовних ситуацій у Закарпатті, Чернівецькій області, на півдні Одещини (Південна Бессарабія), у Криму.

Простежено значні територіальні відмінності в рівні двомовності жителів України. Двомовність населення підвищується з заходу на південний-схід. Проте у найсхідніших областях держави, Луганській і Донецькій, а також на крайньому півдні – у Криму, вона знову знижується, тому що в цих регіонах збільшується кількість людей, які не володіють вільно українською мовою.

Найнижчий рівень двомовності населення зареєстровано у Тернопільській області. В 2001 р. вільно володіло іншою мовою, крім рідної, тільки 19 % жителів області. У групу областей з найнижчим рівнем двомовності ввійшли

також Львівська й Івано-Франківська. В жодній з них цей показник не перевищив 25 % населення. Суттєво нижчим, ніж у середньому по Україні, був показник двомовності й у інших західних областях – Волинській, Закарпатській і Рівненській. Крім західних областей, низьким є також рівень двомовності населення в м. Севастополі – 27,8 %. Натомість в АР Крим він у 2001 р. становив 48 %.

Важливою особливістю поширення двомовності в західних регіонах держави є те, що двомовного населення тут найбільше серед осіб середнього віку. Двомовність тут здебільшого українсько-російська. Низьким є рівень володіння російською мовою серед населення старших вікових груп, зокрема у сільській місцевості, тому що Західна Україна тільки у 1944–1945 рр. остаточно ввійшла до складу СРСР. Впродовж майже десятиріччя, до другої половини 50-их років ХХ ст., суспільно-політичні умови на заході України, особливо у сільській місцевості, не були надто сприятливими для налагодження ефективного навчання російської мови через систему шкільної освіти. Не знає російської мови також молодше покоління, яке здобувало середню освіту вже після 1991 р., коли було скасоване обов'язкове викладання російської мови у системі середньої школи.

В 2001 р. найвищий рівень двомовності населення був у Запорізькій області – 74,8 %. Понад 70 % цей показник становив також у Харківській, Дніпропетровській, Одеській областях та м. Києві. Високим (понад 65 % від загалу жителів) є показник двомовності в інших південних і східних областях України. У центральній частині України двомовним є 50–60 % населення.

Рівень двомовності міських жителів суттєво вищий, ніж сільських. У 2001 р. двомовним було 63,2 % міського населення, або 20,4 млн осіб. У міських поселеннях мешкає 74,5 % всього двомовного населення України. Рівень двомовності міського населення також збільшується з заходу на схід. Серед міського населення регіонів України найнижчий рівень двомовності є в Тернопільській області (26,2 %), найвищий – у Запорізькій – 77,1 %. У сільській місцевості у 2001 р. двомовним було 43,9 % населення. Найнижчий рівень двомовності сільського населення був у Львівській області – 11,5 %, найвищий, – 77,1 %, – у Запорізькій.

У західних, північних і центральних областях рівень двомовності міського населення значно вищий, ніж сільського. Натомість на півдні та сході України у сільській місцевості та міських поселеннях показники двомовності суттєво не відрізняються. Річ у тім, що східні та південні області мають високий рівень урбанізації, частка міського населення там може сягати 90 % від загалу населення (на Донбасі), а значно менш численне сільське мовне середовище здебільшого перебуває у сфері впливу міських агломерацій.

Простежено суттєві відмінності в рівні двомовності населення різного етнічного походження. Серед українців двомовних є близько 55 %. У західних Львівській і Тернопільських областях цей показник становить менш ніж 20 %. У більшості областей України двомовним є понад 50 % українського населення, у м. Києві та східних областях – понад 70 %. У західних, північних і центральних областях серед українського населення низький рівень мовної

русифікації, тому тут абсолютно домінує українсько-російська двомовність, тобто рідною для українців є мова своєї національності, другою – російська.

Серед представників найчисленнішої етнічної меншини – росіян – двомовним у 2001 р. було 57,8 % населення. Найвищий рівень двомовності є серед російського населення галицьких областей України, де він становив понад 80 %: у Львівській області – 85,1 %, Івано-Франківській – 84,5, Тернопільській – 81,9 %. Близьким до 80 % цей показник є в інших західних областях, а також у м. Києві. Далі цей показник зменшується у південному та східному напрямках. У Луганській і Донецькій областях двомовними є понад 50 % росіян. Найнижчий рівень двомовності росіян зафіксовано в м. Севастополі (15,2 %) та АР Крим (28,3 %). Зазначимо, що різниця між рівнем двомовності російського населення Кримського півострова та всієї іншої території України суттєва, адже у всіх інших регіонах цей показник перевищує 50 %.

Серед двомовного російського населення України 94,9 % становлять росіяни, що вважають рідною мовою мову своєї національності, а другою мовою українську мову, 5,1 % – росіяни з рідною українською та другою російською мовами. Частка двомовного російського населення з рідною українською та другою російською мовою, тобто росіян, які зазнали мовної українізації, найвищою є у Житомирській, Тернопільській, Рівненській, Хмельницькій, Волинській, Вінницькій областях. Росіяни тут живуть впродовж доволі тривалого періоду (за винятком Тернопільщини), розселені здебільшого дисперсно, їх небагато. Ці чинники визначають доволі високий рівень їхньої мовної асиміляції. Натомість у Львівській й Івано-Франківській областях росіян, що вважають рідною мовою українську мову, дещо менше. Це, мабуть, пов'язано з пізнішим, ніж на Волині й Поділлі, періодом їхньої міграції в ці регіони.

Серед представників інших етнічних груп рівень двомовності суттєво вищий, ніж в українців і росіян. Найвищий рівень двомовності у болгар, вірмен, кримських татар, молдован. Згідно з підсумками перепису населення 2001 р. сукупно рівень володіння іншими мовами представниками цих етнічних спільнот перевищував 100 %, тому що значна частина з них володіла одночасно трьома мовами, своєї національності, українською й російською. За матеріалами про рівень володіння етнічних груп України різними мовами можна зробити висновок, що «найбільш багатомовною» етнічною меншиною в Україні є болгари. В 2001 р. 74 % від загалу болгар вільно володіли мовою своєї національності (вважали її рідною, або другою), 42 % – вільно володіло українською мовою, 89,7 % – російською.

Внаслідок високого рівня двомовності населення України значного поширення набули процеси мовної асиміляції.

Головним показником, який відображає ступінь мовної асиміляції населення території, є частка населення, яке рідною мовою не визнає мову своєї національності від загальної кількості представників етнічної спільноти. Для аналізу мовної асиміляції також часто використовують обернений до нього показник частки осіб, які вважають рідною мовою мову своєї національності. Його ще називають показником етномовної відповідності населення.

Впродовж другої половини ХХ ст. у складі населення України неухильно збільшувалася частка населення, яке зазнало мовної асиміляції. За підсумками перепису населення 2001 р. в державі понад 7,1 млн осіб, що становило 14,8 % від загалу жителів України, змінило рідну мову з мови своєї національності на якусь іншу. Понад 90 % асимільованого населення – жителі міських поселень. Це вкотре підтверджує надзвичайно важливу роль процесу урбанізації території у процесі мовної асиміляції населення. У міських поселеннях мовної асиміляції зазнало майже 20 % населення, натомість у сільській місцевості цей показник становив тільки 4,4 %.

Більшість асимільованого населення України (67,4 %) – це населення, яке знає мову своєї національності, проте вже не вважає її рідною мовою. Повної мовної асиміляції в Україні зазнало (тобто узагалі не знає мови своєї етнічної спільноти) 2,3 млн осіб, з них майже 2 млн – міські жителі.

За період 1989–2001 р. кількість асимільованого населення збільшилася в Україні особливо суттєво. Головна причина цього явища – зміна етнічної ідентичності значною частиною населення, передусім жителів східних і південних областей України, які у 1989 р. реєструвалися як росіяни, а у 2001 р. – як українці, що вважають рідною мовою російську мову.

Мовна асиміляція населення України відбувається у двох напрямках – мовна українізація й мовна русифікація. В структурі асимільованого населення кількість русифікованого на порядок перевищує кількість українізованого.

До 90-их років ХХ ст. кількість русифікованого населення в Україні швидко збільшувалася, тоді як кількість українізованих жителів залишалася на одному рівні. Проголошення незалежності України у 1991 р. дещо змінило спрямування асиміляційних процесів. Кількість неукраїнського населення, що вважає рідною мовою українську мову, за 1989–2001 рр. збільшилася на 35,9 %, русифікованого населення – на 9,7 %. Це свідчить про деяке посилення ролі української мови у міжетнічних стосунках. Однак за абсолютними показниками кількість русифікованого населення збільшилася на 554 тис. осіб, а українізованого – лише на 160 тис.

Суттєве збільшення кількості асимільованого населення в сегменті «інше», тобто тих, хто подав рідною мовою не мову своєї національності, українську, чи російську, а якусь іншу, зумовлене тим, що 188,6 тис. осіб під час проведення Всеукраїнського перепису 2001 р. не зазначили своєї національності та рідної мови. Найбільше таких осіб було у великих містах України.

Найвища частка населення, яке зазнало мовної асиміляції, є в мовній структурі жителів Донецької (38,2 % від загалу жителів області), Луганської (31,9 %), Запорізької (26,4 %), Одеської (24,8 %) та Харківської (22,2 %) областей. В структурі асимільованого населення більшості областей України переважає русифіковане населення, тобто особи, які змінили рідну мову з мови своєї національності на російську. Українізоване населення становить абсолютну або відносну більшість у структурі асимільованого населення західних областей: Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької й

Чернівецької. Доволі високою (понад 30 %) є частка українізованого населення серед асимільованих жителів Вінницької, Київської, Кіровоградської областей.

У розподілі асимільованого населення за національностями абсолютно домінують українці. В 2001 р. вони становили майже 78 % від загалу жителів України, що зазнали мовної асиміляції. Частка росіян у структурі асимільованого населення незначна, проте у 90-их роках ХХ ст. вона доволі суттєво зросла.

За підсумками перепису населення 2001 р. серед усіх адміністративних регіонів України найвищий ступінь мовної асиміляції українців був у м. Севастополі. Тільки 29,6 % українців цього міста рідною мовою вважали мову своєї національності. В АР Крим цей показник становив 40,4 %, Луганській області – 41,2 %, Донецькій – 50,4 %. Натомість у західних областях України мовна русифікація українців незначна.

Усього російську мову рідною в 2001 р. назвало 5,5 млн українців, або ж майже 15 % від загалу українського населення. В 1959 р. цей показник становив лише 6,5 %. За 1959–2001 рр. кількість українців, що вважають рідною мовою російську мову, збільшилася в 2,7 раза.

Найбільше українців, що вважали рідною мовою російську, жило в таких регіонах України: Донецька (1612,2 тис. осіб), Луганська (727,4 тис. осіб), Харківська (528,9 тис.), Дніпропетровська (490,5 тис.), Одеська (435,8 тис.), Запорізька (421,6), м. Київ (299,0 тис.), АР Крим (292,9 тис.). Всього у цих восьми регіонах живе 4808,5 тис. русифікованих українців, що становить 86,7 % від загалу українців, що вважають рідною мовою російську мову.

У 2001 р. серед великих міст України найвищий показник мовної русифікації українців був у Маріуполі – 80,5 % українського населення міста рідною мовою вважало російську мову. Понад 70 % цей показник становив у всіх найбільших містах Донбасу (Донецьк, Луганськ, Горлівка, Макіївка), в Севастополі й Сімферополі. Натомість у великих містах заходу України рівень мовної русифікації українців зовсім незначний. Причому російську мову рідною там здебільшого вважають українці, які мігрували з русифікованих областей. Русифікація місцевих жителів на заході навіть у радянський період була зовсім незначною. У 2001 частка русифікованих українців у Львові становила тільки 1,4 % від загальної кількості українського населення міста, Івано-Франківську й Тернополі – менше ніж 1 %.

Серед міських поселень України найбільша кількість українців, що вважають рідною мовою російську мову, в 2001 р. жила в Харкові – понад 470 тис. осіб.

Загальна кількість українців, які зазнали повної мовної асиміляції, тобто узагалі не володіють українською мовою, у 2001 р. становила майже 1,2 млн осіб. Найбільше таких осіб мешкало у Донецькій (420 тис. осіб), Луганській (176 тис.) областях, АР Крим (120 тис.) Одеській (88 тис.), Харківській (83 тис.), Запорізькій (72 тис.) і Дніпропетровській (73 тис.) областях.

У 2001 р. частка росіян, які зазнали мовної асиміляції, становила 4,1 % від загалу російського населення України. Усього українізованих росіян було майже 330 тис. осіб. Найбільше росіян, для яких рідною мовою є українська мова, мешкало у Дніпропетровській (37,9 тис. осіб), Харківській (31,7 тис.),

Донецькій (24,7 тис.), Запорізькій (20,7 тис.) областях, а також у м. Києві (26,7 тис.). Найвищою частка українізованих росіян була у Тернопільській (19,6 % від загалу російського населення), Житомирській (18,6 %), Рівненській (16,8 %), Хмельницькій (15,9 %) областях. Найменше асимільованими є росіяни Криму, Донецької, Луганської, Одеської областей. Найчастіше кількість і частка росіян, що вважають рідною мовою українську, в області залежить від таких найважливіших чинників: загальна кількість російського населення, його частка від загалу жителів області; тривалість проживання росіян на певній території, особливості розселення на території області тощо.

В 2001 р. серед міських поселень України найбільша кількість росіян, що вважають рідною мовою українську, жила в Києві – 26,7 тис. осіб, в Харкові таких було 12,4 тис., Кривому Розі – 10 тис., Запоріжжі – 9,9 тис., Дніпропетровську – 8,3 тис., Львові – 6,2 тис., Одесі – 6,1 тис.

Рівень мовної українізації росіян суттєво нижчий, ніж рівень мовної русифікації українців. Тільки в окремих адміністративних районах на заході й у центрі України цей показник становить 30–40 % і вище. Здебільшого частка російського населення, що вважає рідною мовою українську мову, в адміністративних районах і містах обласного значення значно нижча. У Львові в 2001 р. українську мову рідною вважало 9,6 % росіян, у Вінниці, Житомирі, Полтаві, Рівному, Сумах, Тернополі, Хмельницькому – 10–15 %.

Рівень мовної асиміляції представників інших етнічних спільнот, що живуть в Україні, визначається великою кількістю чинників, найважливішими з яких є: особливості розселення, зокрема компактність проживання та рівень урбанізації, тривалість проживання в Україні, ступінь спорідненості мов цих етнічних спільнот з українською та російською мовами тощо. Серед найчисленніших етнічних меншин України найвищий ступінь мовної асиміляції простежено серед білоруського, польського, єврейського та грецького населення. Натомість угорці та румуни, кримські татари в Україні майже не асимілюються. У цих етнічних груп частка осіб, що вважають рідною мову своєї етнічної спільноти (цей показник ще називають «рівень етномовної відповідності»), становить понад 90 %.

Чимало представників деяких етнічних меншин України узагалі не володіє мовою своєї національності. Це, наприклад, абсолютна більшість євреїв, білорусів, греків, поляків, німців.

В останні десятиріччя доволі швидко зростає кількість осіб, які не володіють мовою своєї національності, серед молдован, болгар, гагаузів. З іншого боку, вільно володіє мовою своєї національності як рідною або другою майже усе російське, кримськотатарське, угорське, румунське населення України.

Перелік етномовних процесів, які відбуваються в Україні, не вичерпується процесами поширення двомовності та багатомовності, а також мовною асиміляцією. В державі та регіонах відбуваються численні інші етномовні процеси, які охопили значну кількість населення. Досліджувати ці етномовні процеси, вивчати їхнє територіальне поширення доволі складно, тому що їх здебільшого не фіксує статистика, втім числі переписи населення. Треба проводити соціологічні, а також польові мовознавчі дослідження.

Одним з головних наслідків складної мовної ситуації в Україні, присутності в етномовному просторі різних етнічних мов, є поширення перехідних і змішаних форм мовлення, найвідомішою з яких є суржик. За енциклопедією «Українська мова» суржик (букв. – суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом, а також борошно з такого зерна) – це мова, в якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської мовної інтерференції) російськими елементами. Енциклопедія характеризує також суржик як збіднену мову, позбавлену національного колориту, краси й виразності, а боротьбу зі суржигом вважає важливим завданням у галузі підвищення культури української мови. В 11-ти томному «Словнику української мови» суржик – це елементи двох або декількох мов, об'єднані штучно, без додержання вимог літературної мови. Суржик – це неоднорідне явище. Цим словом фактично називають сукупність різноманітних форм мовлення, які виникли в процесі взаємодії української та російської мов. Витоки формування суржику можна простежити ще з ХІХ ст., коли в Україні почали суттєво зростати контакти між українцями і росіянами.

Визначити більш-менш точно скільки жителів України спілкується суржигом важко, з огляду на розмитість цього мовного феномену. У середовищі науковців побутує думка, що з суржигом можна ототожнювати більшість випадків родинної диглосії, тобто випадків, коли людина в соціологічних опитуваннях зазначає, що в сімейному колі вона спілкується українською і російською мовами. Частка такого населення, за матеріалами соціологічних досліджень, становить щонайменше 10 % від загалу жителів держави, тобто понад 4,6 млн осіб. Приблизно такою є частка суржикомовного населення в Україні за матеріалами соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) – 10,7 % в 2003 р. Територіально цей показник змінюється від 1,5 % на заході України до 20,6 % в центральних-східних областях (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області).

Останнім часом щоразу частіше носіями суржику стають не українці – вихідці з сільської місцевості, а російськомовні жителі великих міст, яких після проголошення незалежності України вивчати українську мову змусила зміна політичної ситуації. Такий російсько-український суржик є тимчасовим явищем. Поганою українською мовою говорять здебільшого ті російськомовні жителі держави середнього та старшого віку, які в дитинстві не вивчали української мови у школі, а це передусім мігранти з регіонів колишнього СРСР, росіяни та представники інших народів.

Важливим етномовним процесом є поширення варіантів унормованої мови. Однак сьогодні, коли більшість українських етнічних земель входять до складу Української держави, якихось об'єктивних передумов для розвитку нових варіантів української мови немає. Дуже часто за сучасними спробами створення окремих варіантів української мови приховуються політичні спекуляції окремих осіб і середовищ.

Найвідомішим в Україні є питання «русинської мови». Сьогодні в українському мовознавстві вважають, що русинська мова – це один з варіантів української літературної мови, спроби запровадження якого на Закарпатті розпочалися ще в ХІХ ст. Діалекти русинської мови поділяються на карпатські й паннонські (або бачванські). Карпатські діалекти близькі до української мови, паннонські – ближчі до словацької мови.

Єдиної кодифікованої русинської мови у наш час немає. Існують кодифіковані локальні версії, які доволі значно відрізняються одна від одної, що й ускладнює кодифікацію єдиної мови. Ще в період перших спроб створення цього варіанта української мови про безперспективність його розвитку зазначало багато українських і зарубіжних науковців. Сьогодні саме така думка побутує в українському науковому середовищі. Я. Дашкевич зазначав таке: якщо кодифікувати літературну мову на підставі чотирьох діалектних груп Закарпаття, які доволі добре досліджено в науці, то вийде... українська мова. Бо три з цих діалектних груп (гуцульська, бойківська, лемківська) є також і на північному галицькому боці Карпат, де їх ніколи не вважали русинськими. Тому сьогодні немає об'єктивних умов для виникнення нової русинської літературної мови – навіть у вигляді мікро мови.

На заваді розвитку русинського варіанта української мови стають консолідаційні процеси в середовищі українського етносу, руйнування територіальних діалектів і поширення в нормованої мови. Внаслідок цього чимало осіб, які визнають себе русинами, рідною мовою зазначають українську мову. Під час перепису 2001 р. українську мову рідною назвало 31 % русинів.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте сучасний рівень двомовності населення України.
2. Чим зумовлено значне поширення двомовності серед населення України?
3. Охарактеризуйте територіальні особливості поширення двомовності в Україні.
4. Охарактеризуйте особливості поширення двомовності серед етнічних груп України.
5. Чим зумовлено значне поширення процесів мовної асиміляції в Україні?
6. Охарактеризуйте територіальні особливості процесу мовної асиміляції в Україні.
7. Охарактеризуйте сучасне розселення російськомовних українців у державі.
8. Охарактеризуйте процеси мовної асиміляції в середовищі етнічних меншин України.
9. Що таке суржик? Чим зумовлене його значне поширення в Україні?
10. В чому сутність проблеми «русинської мови» на Закарпатті?

Додатки до лекції 5

Додаток 1

Двомовність жителів України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік	Усього двомовних		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	18 180 066	38,58	12 548 483	48,85	5 631 583	26,27
1979	25 861 385	52,13	...	...	...	...
1989	30 559 553	59,39	21 211 047	61,84	9 348 506	54,49
2001	27 422 523	56,84	20 417 614	63,23	7 004 909	43,92

Додаток 2

Розподіл найчисленніших етнічних груп України за іншими мовами,
крім рідної, якими вони вільно володіють, % (за підсумками перепису 2001 р.)

Національність	Мова, якою вільно володіють, крім рідної мови			Разом
	своєї національності	українська	російська	
Українці	11,6	–	43,3	54,9
Азербайджанці	12,4	37,3	47,3	97,0
Білоруси	11,9	46,9	23,4	82,2
Болгари	11,9	37,2	59,4	108,5
Вірмени	14,2	44,2	44,5	102,9
Гагаузи	6,2	23,4	65,5	95,1
Греки	17,1	52,7	9,1	78,9
Євреї	4,5	63,8	12,3	80,6
Кримські татари	2,9	19,6	79,8	102,3
Молдовани	8,8	40,0	53,5	102,3
Поляки	14,6	23,6	39,1	77,3
Росіяни	3,0	54,8	–	57,8
Румуни	2,7	37,7	44,0	84,4
Татари	14,9	42,2	34,6	91,7
Угорці	2,1	45,7	30,7	78,5
Все населення	10,0	11,2	35,6	56,8

Кількість і частка жителів України, які зазнали мовної асиміляції
(за підсумками переписів населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	3 733 060	8,92	3 036 707	81,35	696 353	18,65
1970	4 763 200	10,11	4 150 252	87,13	612 948	12,87
1979	5 723 395	11,54	...	...	...	...
1989	6 249 654	12,15	5 623 249	89,98	626 405	10,02
2001	7 146 945	14,82	6 441 245	90,13	705 700	9,87

Рівень етномовної відповідності етнічних груп населення України
(за підсумками переписів, %)

Національності	Частка осіб, для яких рідною була мова своєї національності				
	1959	1970	1979	1989	2001
Українці	93,5	91,4	89,1	87,7	85,2
Росіяни	98,1	98,5	98,7	98,4	95,9
Білоруси	36,8	37,9	35,1	35,5	19,8
Молдовани	83,0	83,3	80,0	78,0	70,0
Кримські татари	...	...	89,0	92,6	92,0
Болгари	80,8	71,7	68,3	69,5	64,2
Угорці	98,5	97,8	96,7	95,6	95,4
Румуни	84,3	64,5	41,0	62,3	91,7
Поляки	18,8	14,9	14,2	12,5	12,9
Євреї	16,9	13,1	9,0	7,1	3,1
Вірмени	41,5	38,4	38,0	49,0	50,4
Греки	7,9	6,7	8,9	18,5	6,4
Татари	62,4	57,3	53,2	48,9	35,2
Цигани	38,0	52,7	56,1	58,6	44,7
Азербайджанці	69,2	59,7	60,0	72,4	53,0
Грузини	63,1	57,1	48,2	52,9	36,7
Німці	33,9	32,5	26,1	23,2	12,2
Гагаузи	89,7	89,0	84,1	79,5	71,5

Рідна мова жителів України, які зазнали мовної асиміляції,
за підсумками переписів населення

Рік	Всього, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інше	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	3 733 060	489 914	13,12	3 213 249	86,08	29 897	0,80
1970	4 763 200	444 604	9,33	4 264 299	89,53	54 297	1,14
1979	5 723 395	423 890	7,41	5 218 014	91,17	81 491	1,42
1989	6 249 654	446 492	7,14	5 725 765	91,62	77 397	1,24
2001	7 146 945	606 740	8,49	6 279 838	87,87	260 367	3,64

Лекція 6

Територіальні особливості мовного простору України

Значні територіальні відмінності мовної ситуації в Україні відображає т. зв. «етномовне районування». Районування, як відомо, – це особливий вид географічної систематизації, сутність якого полягає у поділі (розчленуванні) території дослідження на рівнозначні або ієрархічно підпорядковані частини (таксони). Виділені в процесі районування таксони, з одного боку, повинні відповідати критерію їхньої специфіки, з іншого, – критерію єдності, цілісності. В основу виділення таксономічних одиниць у процесі етномовного районування науковці зазвичай закладають аналіз мовної ситуації на конкретній території, а також сукупності факторів її формування, які діють в кожному конкретному випадку. Зокрема, етномовні райони виділяють за сукупністю таких показників: специфіка мовного складу населення (перевага населення, що вважає рідною українською або російською мову), домінування певної мови в міжетнічних відносинах, тенденції етномовних процесів, зокрема мовної асиміляції, а також ступінь поширення двомовності, особливості розвитку регіональних систем розселення. У процесі районування, в разі потреби, залучають також матеріали про етнічний склад населення, особливості демографічної ситуації, особливості історичного розвитку, географічне, зокрема, етногеографічне положення, специфіку господарського розвитку тощо.

Потрібно зазначити, що загалом в Україні є суттєві загальносуспільні відмінності між зоною давнього освоєння в Україні (лісостепова зона й зона мішаних лісів) та степовою зоною, господарське освоєння якої відбулося в останні століття. Про наявність таких відмінностей неодноразово зазначали у своїх працях українські науковці-географи. Відмінності ці доволі чітко простежуються й в етномовному просторі України.

У лісостеповій зоні та зоні мішаних лісів на території давнього господарського освоєння українське населення жило впродовж багатьох сторіч. Межею цієї території на півночі й заході є державні кордони території України, межею на сході й півдні – території, які були заселені принаймні з середини XVII ст.

Особливості мовної ситуації в зоні давнього заселення такі:

- абсолютно домінують українські мовні середовища;
- у мовному складі населення значно переважає населення, для якого рідною є українська мова;
- українська мова домінує в міжетнічних відносинах;
- населення, для якого рідною мовою є російська мова, зосереджене у найбільших містах;
- рівень мовної русифікації українців незначний;
- відбувається мовна українізація етнічних меншин;
- середній і низький рівень поширення двомовності.

На мовну ситуацію значно впливають доволі низький рівень промислового розвитку, невисокі показники урбанізації території, ще доволі значна щільність сільського населення у деяких регіонах.

Особливості мовної ситуації у степовій зоні, заселення якої відбувалося наприкінці XVIII ст. – у XIX ст., а дозаселення деяких території навіть у другій половині XX ст.:

- перевага російських мовних середовищ у міських поселеннях, українських – у сільській місцевості;

- висока частка осіб, які рідною мовою вважають російську мову, в мовному складі населення;

- домінування російської мови у міжетнічних відносинах;

- високий і середній рівень русифікації українського населення, а також представників інших етнічних спільнот;

- тенденція до подальшої русифікації населення;

- високий рівень двомовності населення.

Рівень урбанізації населення степової зони доволі високий, щільність сільського населення – незначна.

Проте наявність широкої перехідної смуги на межі степу й лісостепу, заселеність якої впродовж сторіч змінювалася в процесі зміни політичної ситуації, а також значний вплив азональних факторів на мовну ситуацію, не дають підстав стверджувати про наявність чіткої межі між цими двома зонами, свідчать проти доцільності виділення в межах України етномовних зон.

Наприклад, Кіровоградська область – типова перехідна територія, ступінь заселеності якої неодноразово мінявся. Її важко чітко зарахувати до якоїсь із етномовних зон. Внаслідок індустріалізації на північ в лісостепову зону вклинюється доволі великий район домінування російської мови (Кременчук, Світловодськ), який за особливостями мовної ситуації близький до русифікованого регіону Індустріального Придніпров'я, а не до україномовних районів Полтавщини й Кіровоградщини. Особливості мовної ситуації на Сіверщині та Слобожанщині, зокрема особливості заселення, тривале перебування у складі Росії, вплив державного кордону з Росією також не дають змоги стверджувати тут про великий вплив зональних факторів.

В Україні доволі чітко виділяється 12 етномовних регіонів: Закарпатський (Закарпатська область), Чернівецький (Чернівецька), Галицький (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська), Західно-Волинський (Волинська, Рівненська), Поліський (Житомирська, Київська, Чернігівська області, м. Київ), Подільський (Хмельницька, Вінницька), Центральний (Черкаська, Полтавська, Кіровоградська), Північно-Східний (Сумська, Харківська), Донецький (Донецька, Луганська), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька), Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська), Кримський (АР Крим і м. Севастополь).

З виділених 12 етномовних регіонів найвищою частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, є у Західно-Волинському, далі йдуть Галицький, Подільський, Центральний. У всіх цих районах частка осіб, для яких рідною мовою є українська мова, перевищує 90 %. Регіонів, у яких

перевагу має населення, що вважає рідною мовою російську мову, є лише два – Кримський і Східний.

Закарпатський етномовний район. Охоплює територію одноіменної адміністративної області. На мовну ситуацію в регіоні суттєво впливають особливості історичного розвитку (до складу УРСР Закарпаття ввійшло тільки у 1945 р.), неоднорідний етнічний склад населення, особливості географічного положення, особливості розселення населення, зумовлені переважанням на території Закарпаття гірських місцевостей.

Загальні особливості мовної ситуації в Закарпатському районі:

– перевага українських мовних середовищ, а також наявність доволі потужних угорських, румунських, російських середовищ;

– складність етномовних відносин; попри загальне домінування української мови, в найбільших містах області доволі сильні позиції зберігає російська як мова міжетнічного спілкування; в місцях компактного проживання угорців і румунів у міжетнічних відносинах домінують, відповідно, угорська або румунська мова;

– низький ступінь мовної асиміляції більшості етнічних спільнот.

Закарпатський етномовний район охоплює, крім української етнічної території, частину етнічної території угорців і румун. Як і в інших регіонах із неоднорідним етнічним складом населення, тут підвищується роль російської мови у міжетнічних відносинах, що особливо відчутно у найбільших містах області – Ужгороді та Мукачевому – де частка населення, для якого рідною мовою є російська, в 2001 р. становила, відповідно, 12,4 і 10,7 %. Частка населення, що вважає рідною українську мову, в Ужгороді становила тільки 77,5 %, Мукачевому – 77,6 %, що значно нижче, ніж у інших великих містах Західної України.

В прикордонних з Угорщиною Берегівському, Виноградівському, а також частково Ужгородському адміністративних районах Закарпаття живуть угорці – усього їх на території області налічується 151 тис. осіб. У Тячівському та Рахівському районах, поблизу кордону з Румунією, проживає понад 32 тис. румун. Угорці та румуни Закарпаття розселені доволі компактно здебільшого у сільській місцевості, найчастіше в моноетнічних угорських або румунських селах. Наприклад, за підсумками перепису населення 2001 р., 74 % угорців Закарпаття проживало компактно у населених пунктах, де угорське населення становило понад 75 %. Тому, відповідно, низьким є ступінь мовної асиміляції цих етнічних спільнот.

Локальною особливістю етномовної ситуації в Закарпатті є наявність поселень етнічних німців, які збереглися тут впродовж сторіч. Німці зосереджені здебільшого в м. Мукачеве та Мукачівському районі. В 2001 р. з 3,5 тис. німців Закарпаття 50,5 % рідною мовою вважало мову своєї національності, 39,6 % – українську, 4,8 % з російську.

Важливою рисою мовної ситуації в Закарпатському етномовному районі є доволі низькі показники двомовності населення передусім українців, угорців і румун, зумовлені специфікою їхнього розселення та деякими іншими чинниками. Наприклад, частка українців, які назвали російську мову іншою, якою вільно володіють, в 2001 р. становила тільки 26,4 % від загалу

українського населення. Нижчий показник в Україні є тільки в галицьких областях. Серед угорців цей показник становив 30,4 %, румун – 37,5 %. В угорського та румунського населення Закарпаття доволі низьким є також рівень володіння українською мовою. В 2001 р. нею як другою володіло тільки 24,2 % румун, 45,5 % угорців. Як бачимо, серед румунського населення як друга домінує російська мова, натомість серед угорського – українська. Роль української мови серед представників цих етнічних меншин стрімко зростає. В 1989 р. українську другою мовою назвало тільки 3,4 % румун Закарпаття, російську – 51,1 %. Серед угорців ці показники становили, відповідно, 11,4 і 42,2 %.

Чернівецький етномовний район. Специфіка мовної ситуації визначається особливостями історичного розвитку й етнічними ознаками населення територій, які входять до її складу. З історико-географічного погляду сучасна Чернівеччина – це частини трьох історико-культурних регіонів: Буковини (Північна Буковина – українська територія з центром у м. Чернівці), Бессарабії (Північна Бессарабія з центром у м. Хотин), а також румунської етнічної території (так звана Герцівщина).

У національному складі населення Чернівеччини частка українців доволі низька – 75,0 % в 2001 р. Друге місце займають румуни – 12,5 %, далі йдуть молдовани – 7,3 %, росіяни – 4,1 %. Ареали розселення румун розміщені на південь від Чернівців – Строжинецький, Глибоцький, Герцівський райони. Молдован найбільше живе у Новоселицькому районі, де їхня частка становить 57,7 %. На Чернівеччині є також окремі поселення поляків і росіян (старообрядців). Найбільш одноманітними за мовним і етнічним складом населення є гірські райони (Путильський, Вижницький) та північні (Заставнівський, Кіцманський).

Чернівецький етномовний район характеризують такі особливості мовної ситуації:

- домінування населення, для якого рідною є українська мова, наявність доволі численних румунських, молдовських, російських мовних середовищ;
- складність етномовних відносин; попри загальне домінування української мови в області, в обласному центрі, а також на сході доволі сильні позиції зберігає російська мова як мова міжетнічного спілкування; в місцях компактного проживання румунів у міжетнічних відносинах домінує румунська мова;
- низький ступінь мовної асиміляції українців, а також інших головних етнічних груп населення (росіян, румунів і молдован);
- доволі високий рівень поширення двомовності, а також багатомовність багатьох представників етнічних меншин.

На мовну ситуацію в етномовному районі значно впливає мовна поведінка етнічних меншин. У радянський період румуни та молдовани регіону в міжетнічних відносинах орієнтувалися на російську мову. Сьогодні румунське та молдовське населення області володіє нею ліпше, ніж українською. В 2001 р. 46 % румун і 55,1 % молдован Чернівецької області зазначило, що вільно володіють російською мовою як другою. Натомість, українською мовою вільно володіло 41,3 % румунів і 45,0 % молдован. За 1989–2001 рр. ступінь володіння

представників цих етнічних меншин українською мовою суттєво підвищився. Адже в 2001 р. українською мовою як другою володіло тільки 7,6 % румунів і 12,6 % молдован, російською, – відповідно, 50,2 і 56,5 %.

Рівень володіння російською мовою українським населення Чернівецької області також доволі високий. Частка українців, які назвали російську мову іншою, якою вони вільно володіють, в 2001 р. становила 38 % від загалу українського населення, що є одним з найвищих показників у Західній Україні, суттєво вищим, ніж у сусідній Галичині.

Західно-Волинський етномовний район. Охоплює територію Волинської та Рівненської областей України. За показником частки осіб, що вважають рідною мовою українську мову, Західна Волинь займає перше місце в Україні, дещо випереджаючи навіть Галичину (97,1 % проти 96,7 %). Незважаючи на це, рівень використання російської мови в Західно-Волинській етномовній області все-таки вищий, ніж у Галицькій.

Значну роль російської мови у Західній Волині, порівняно з іншими етномовними областями Західної України, можна простежити за рівнем поширення російської мови серед жителів регіону. Частка українського населення, яке володіє російською мовою як другою, на Волині суттєво вища, ніж у Галичині та Закарпатті. За підсумками Всеукраїнського перепису у Волинській області російську мову другою назвало 38,3 % українців (найвищий показник серед усіх західних областей України), у Рівненській – 33,1 %.

Поміж інших етномовних районів Заходу України Західно-Волинський етномовний район відрізняється також відсутністю середовищ інших етнічних мов, крім української та російської. У прикордонній смузі з Білоруссю проживає декілька тисяч білорусів, найбільше їх у Рокитнівському районі Рівненської області (в 2001 р. вони становили 15,6 % від загалу населення району). Специфіка мовної ситуації в сусідній Білорусі не сприяє збереженню білорусами Волині мови своєї національності. В 2001 р. з 11,8 тис. білорусів Рівненщини тільки 9,3 % рідною мовою назвало мову своєї національності, 80,3 % – українську, 9,5 – російську. Попри прикордонне положення з Польщею, ступінь поширення польської мови, як другої, серед населення Західної Волині значно менший, ніж у сусідній Галичині. Польського населення тут небагато, порівняно зі східною частиною Волині та Галичиною.

На мовну ситуацію в Західній Волині впливають низький рівень урбанізації території, доволі низький рівень промислового розвитку. Як і на всій території Західної України ці фактори в радянський період стримували русифікацію регіону, а сьогодні значно сприяють домінуванню української мови в регіоні.

Доволі високий ступінь домінування української мови простежено у всіх адміністративних районах, а також у найбільших містах, разом з обласними центрами Луцьк і Рівне. Значна кількість росіян зазнала мовної українізації. Частка українізованих росіян навіть в обласних центрах становить до 15 %. У менших містах цей показник становить 20–30 % і вище. За 1989–2000 рр. кількість населення, що вважає рідною мовою російську мову, у Волинській області зменшилася на 51,1 %, Рівненській – на 50,7 %. Доволі потужні російськомовні середовища збереглися лише у Рівному, Луцьку, Кузнецовську. Простежено дещо вищу роль російської мови у північних районах Західної

Волині, зокрема прикордонних з Білоруссю, порівняно з центральними та південними адміністративними районами.

На півночі Рівненщини виділяється за мовним складом населення м. Кузнецовськ, яке було збудоване для обслуговування Рівненської АЕС. Частка російськомовних осіб тут найвища у Західній Волині, а рівень домінування української мови – найнижчий.

Галицький етномовний район. До його складу входять три адміністративні області України: Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська, тобто територія Галичини (за винятком північної частини Тернопільщини, яка є частиною Західної Волині).

Сьогодні специфіку мовної ситуації в Галичині, порівняно з іншими регіонами України, визначають:

– значне домінування української мови в регіоні. Частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, становить від 95,3 % у Львівській області до 98,3 % у Тернопільській. Сільська місцевість – цілковито україномовна, за винятком лише декількох польських і польсько-українських сіл у прикордонних із Польщею районах Львівської області. Більш-менш повноцінні російські мовні середовища є тільки у найбільших містах регіону: Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Червонограді, Дрогобичі, Стрию, Коломиї, Трускавці;

– доволі низький ступінь двомовності населення, підвищення ролі українсько-польської двомовності, яка замінює українсько-російську двомовність. В 2001 р. у Львівській області тільки 17,7 % українського населення зазначило, що, крім мови своєї національності, вільно володіє російською мовою. В Тернопільській області цей показник становив 18 %, Івано-Франківській – 21,6 %. Це найнижчі показники в Україні.

Етнічний склад населення Галицького району – найодноманітніший в Україні. Численні групи етнічних меншин (зокрема росіян) є лише в найбільших містах краю, передусім обласних центрах: Львові, Івано-Франківську, Тернополі.

У Львові сьогодні є найпотужніше за структурними параметрами українське міське мовне середовище в державі й усьому світі. Доволі численним є російське середовище. В 2001 р. у Львові жило понад 72,1 тис. осіб, для яких рідною була російська мова, що становило майже 10 % населення міста Лева (половина усього російськомовного населення Галичини). Така кількість російськомовного населення найбільша на просторі від західного кордону України й аж до Києва, Кривого Рогу, Миколаєва та Одеси на сході й південному сході. Саме Львів у Галичині об'єднує головні канали русифікації українського населення. Доволі значні російськомовні середовища є також в Червонограді, Стрию, Дрогобичі.

Частка поляків, яка до 1939 р. становила щонайменше 25 % від загалу населення регіону, сьогодні навіть у прикордонних з Польщею районах не перевищує декількох відсотків. Тільки в одному адміністративному районі Львівської області – Мостиському – їх налічується понад 5 % від загалу жителів. Попри доволі значне поширення в Галичині польської мови, можливості для суттєвого посилення її ролі в регіоні доволі незначні. У 2001 р.

в регіоні жило тільки близько 25 тис. поляків, лише 0,5 % населення краю причому менше, ніж половина поляків рідною мовою вважало мову своєї національності.

Ще у радянський період Галичина відрізнялася від усіх інших регіонів України тим, що зберігала значний потенціал для асиміляції населення іншого етнічного походження. Зокрема, тут відбувалася мовна асиміляція росіян, білорусів, поляків, представників інших етнічних спільнот. У 60–80-их роках ХХ ст. в складі населення Галичини частка населення, що вважає рідною мовою російську, знижувалася.

Доволі високим є рівень мовної українізації російського населення Галичини. Навіть у Львові, де в 2001 р. російського населення налічувалось майже 65 тис. осіб, 9,6 % росіян рідною мовою назвало українську. В невеликих міських поселеннях, а також у сільській місцевості частка росіян, для яких рідною є українська мова, подекуди становить понад 50 %. Високим є рівень мовної українізації поляків, представників інших етнічних спільнот.

Поліський етномовний район. Охоплює територію Житомирської, Київської та Чернігівської областей. В мовному складі жителів переважає населення, для якого рідною є українська мова, також є значна кількість російськомовних осіб, які зосереджені у великих містах. У всіх обласних центрах Поліської етномовної області чимало українців рідною мовою вважає російську.

На мовну ситуацію значний вплив має столиця України – Київ. Попри перевагу в складі його населення жителів, для яких рідною є українська мова, в місті домінує російська мова. Київ впродовж тривалого періоду є одним з головних в Україні центрів русифікації українців. Незважаючи на деяке посилення ролі української мови в Києві після 1991 р., роль центра русифікації він зберігає й сьогодні, передусім для жителів Київської та сусідніх областей, значна кількість яких щороку мігрує до столиці України. Столичний статус міста сприяє також міграції населення, в тім числі російськомовного, з інших регіонів держави.

У менших містах, а також у сільській місцевості, 90–95 % від загалу жителів становлять особи, для яких рідною мовою є українська мова, а в міжетнічних відносинах домінує українська мова. Високим є рівень мовної українізації етнічних меншин. Зокрема, частка російського населення, що вважає рідною українську мову, часто перевищує 20 %.

Ступінь двомовності населення також доволі значний. Абсолютно домінує українсько-російська двомовність. Російською мовою вільно володіє понад 50 % населення Поліського етномовного району. У великих містах ступінь двомовності населення суттєво вищий. Зокрема у Києві, українською та російською мовами вільно володіє близько 80 % жителів міста.

В 2001 р. у мовному складі населення м. Києва 72,1 % становило населення, для якого рідною є українська мова, 25,3 % – рідною вважає російську мову. В структурі російськомовного населення столиці переважають російськомовні українці та представники інших етнічних меншин, а не етнічні росіяни. За 1989–2001 рр. кількість населення, для якого рідною є російська мова, у місті зменшилася з 1058,0 тис. до 648,7 тис. осіб, або ж на 38,7 %. Частка жителів, для яких рідною мовою є українська мова, підвищилася на 14,5 відсоткового

пункта. Кількість українізованого російського населення за міжпереписний період в Києві збільшилася майже у чотири рази й сягнула 26,7 тис. осіб. Кількість українського населення, для якого рідною є російська мова, зменшилася на 24,4 %.

На відміну від Києва, в інших містах і в сільській місцевості Київської області домінує українська мова. Доволі висока частка населення, для якого рідною мовою є російська мова (до 10–12 %), є у Білій Церкві, а також багатьох міських поселеннях, розташованих неподалік Києва: Ірпіні, Василькові, Борисполі, Березані, Броварах, Фастові. З огляду на те, що значна частка жителів прилеглих до Києва поселень працює в столиці, де домінує російська мова, роль російської мови серед жителів зазначених вище міст, ймовірно, значно суттєвіша, ніж статистичні відомості про рідну мову.

Подільський етномовний район – це територія Хмельницької та Вінницької областей. З історико-географічного погляду вона охоплює землі колишньої Подільської губернії у складі Російської імперії, а ще раніше – Подільського і Брацлавського воєводств Речі Посполитої. Північна частина Подільської етномовної області є частиною Східної Волині.

Загальні особливості мовної ситуації – абсолютна перевага населення, що вважає рідною мовою українську, в мовному складі населення, домінування української мови в міжетнічних відносинах. Наслідком тривалого перебування регіону в складі Російської імперії, а згодом СРСР, є доволі численні російські мовні середовища у найбільших містах, доволі високий ступінь українсько-російської двомовності. Проте рівень використання російської мови на Поділлі значно нижчий, порівняно з іншими етномовними районами центральної частини України. Цьому сприяло й географічне положення Поділля, яке значно віддалене від російської етнічної території. Ще від періоду Речі Посполитої на Поділлі залишилися місцевості з польським населенням, яке уже давно зазнало мовної українізації.

Попри тривалий період перебування у сфері впливу Росії, кількість російського населення у регіоні до Другої світової війни була зовсім незначною, у містах переважало єврейське населення, яке поступово переходило з ідиш на російську мову. Після знищення євреїв в період фашистської окупації, в перші роки після завершення Другої світової війни у міста Поділля переселилося чимало російськомовного населення. Сьогодні, за винятком найбільших міст, великих російськомовних середовищ у регіоні немає, російське населення регіону поступово асимілюється. Навіть в обласних центрах частка російського населення, для якого рідною є українська мова, вже перевищує 10 %. Найбільші скупчення населення, що вважає рідною російську мову, є у Вінниці (близько 50 тис. осіб, 14 % жителів міста), Хмельницькому (понад 25 тис. осіб, 10 %), Кам'янці-Подільському (7 тис., 7 %). Доволі висока (близько 10 %) частка російськомовного населення є в містах, де розміщено атомну й теплову електростанції (Нетішин, Ладижин), найбільших залізничних вузлах (Жмеринка). Рівень мовної русифікації українського населення доволі незначний. У Вінниці в 2001 р. російська мова була рідною для 4,9 % українців, Хмельницькому – 3,0, Кам'янці-Подільському – 1,8 %.

Найвищим домінування української мови є в Кам'янець-Подільському етномовному районі. В Хмельницькому й Шепетівському етномовних районах є ареали розселення українізованого польського населення. Зокрема, в Городоцькому адміністративному районі поляки в 2001 р. становили 7,2 % від загалу жителів, Полянському – 6,6, Хмельницькому – 3,9, в м. Хмельницький – 2,0 %. У 2001 р. частка поляків, які рідною мовою вважали мову своєї національності, в Хмельницькій адміністративній області становила 10,9 %, українську мову – 86,2 %, російську – 2,9 %.

Центральний етномовний район охоплює територію Черкаської, Полтавської, Кіровоградської областей. На початку ХХ ст. за мовним складом населення це була «найбільш українська» територія з усіх регіонів України. Сільська місцевість була суцільно українською. У містах, на відміну від інших регіонів України, було мало єврейського населення, а частка росіян тривалий період залишалася доволі незначною. Полтава була єдиним великим містом України, в мовному складі населення якого переважали особи, для яких рідною була українська мова.

Впродовж ХХ ст. рівень мовної русифікації цього регіону суттєво підвищився. Одним з головних факторів, які у радянський період сприяли поступовому посиленню ролі російської мови в Центральному етномовному районі, є його географічне положення. На мовну ситуацію в Центральному районі суттєво впливають розміщені поблизу великі центри русифікації: Київ на півночі, великі російськомовні міста Придніпров'я, Харків на сході. Крім того, Полтавщина, Черкащина, Кіровоградщина найбільше серед усіх українських земель постраждали від голодомору 1932–1933 рр.

Незважаючи на це, позиції української мови у регіоні все-таки доволі міцні. У мовному складі населення району абсолютно переважає населення, для якого рідною є українська мова. Важлива особливість Центрального району – в його найбільших містах (обласні центри Полтава, Черкаси та Кіровоград), попри абсолютну перевагу населення, для якого рідною є українська мова, в міжетнічних відносинах чіткої переваги української мови не простежено. В багатьох соціальних сферах як і раніше домінує російська мова. Частка русифікованих українців доволі висока

У малих і середніх містах в міжетнічних відносинах цілковито домінує українська мова, за винятком деяких міст із особливим функціональним типом (наприклад, залізничні вузли Знам'янка, Сміла, промисловий центр Олександрія, рекреаційно-туристичний центр Канів), в яких у деяких соціальних сферах підвищується роль російської мови.

У Правобережній етномовній області найвищою частка населення, яке рідною вважає російську мову, є в Черкасах (20 %, близько 60 тис. осіб), Кіровограді (20 %, понад 50 тис. осіб), Знам'янці (20 %, 7 тис.), Полтаві (14 %, 45 тис. осіб). Частка населення, яке вільно володіє російською мовою, доволі висока – близько 60 %. В останні десятиліття в Центральному районі простежено тенденцію до зниження ролі російської мови.

До складу *Північно-Східного етномовного району* входять Сумська і Харківська області. З етногеографічного погляду це «етноконтактна смуга», тобто територія українсько-російського етнічного пограниччя, де відбуваються

інтенсивні міжетнічні контакти, втім числі й мовні, що й визначає специфіку мовної ситуації.

Крім прикордонного положення, сучасні особливості мовної ситуації в етномовному районі формують такі чинники. Перший – це значно триваліше її перебування у складі Російської держави, порівняно з Центральною Україною й іншими регіонами держави. Другий – це особливості заселення території, зокрема Слобожанщини, яку освоювало українське населення в другій половині XVII–XVIII ст., тобто раніше, ніж південні регіони України, однак значно пізніше, ніж давні українські землі Наддніпрянщини, Поділля, Заходу та Півночі України. Ще одним важливим чинником мовної ситуації стали локальні особливості формування кордону України на цій ділянці. Внаслідок його уточнення, яке відбувалося у другій половині 20-их років XX ст., до складу УСРР увійшло декілька місцевостей (район Семенівки, Путивля, Миропілля, Троїцького й деякі інші) з доволі високою часткою росіян у національному складі, а також з доволі високим рівнем русифікації українського населення.

Значний вплив на розвиток мовної ситуації на більшій частині території етномовного району має Харків, друге за людністю місто України, яке до червня 1934 р. було столицею УСРР у складі Радянського Союзу. Російськомовність Харкова, разом із іншими важливими чинниками русифікації, зазначеними вище, визначає загальне домінування російської мови на території етномовного району.

Мовна ситуація у Північно-східному етномовному районі має такі головні риси:

- незначна перевага у мовному складі населення осіб, для яких рідною мовою є українська мова;
- наявність в міських поселеннях і в сільській місцевості великої кількості населення, яке рідною вважає російську мову;
- складність етномовних відносин, загальне домінування російської мови в етномовних відносинах, за наявності значних територій у сільській місцевості, а в деяких районах – також у містах, з домінуванням української мови;
- доволі високий ступінь мовної асиміляції українського населення не тільки у великих містах, а й у сільській місцевості, на відміну від інших регіонів України;
- значна територіальна диференціація мовної ситуації;
- високий ступінь двомовності населення, причому поширена як українсько-російська, так і російсько-українська двомовність;
- відсутність інших мовних середовищ, крім російських і українських.

Якоїсь чіткої тенденції у розвитку мовної ситуації, яка б простежувалася на усій території етномовного району не виявлено. В останнє десятиріччя, як і в більшості регіонів України, тут дещо посилилася роль української мови. Однак в розвитку мовної ситуації є значні територіальні особливості. Використання української мови зростає у Сумській області, натомість у Харківській області становище української мови, порівняно з радянським періодом, докорінних змін не зазнало.

Донецький етномовний район. Охоплює територію Донецької і Луганської областей. Це територія з високим рівнем індустріалізації, високою щільністю

населення, надзвичайно високим рівнем урбанізації населення (близько 90 %). Особливості мовної ситуації:

- значна перевага в мовному складі населення осіб, для яких рідною є російська мова;
- цілковите домінування російської мови в міжетнічних відносинах;
- високий ступінь мовної русифікації українців, а також представників етнічних меншин;
- середній ступінь поширення двомовності населення, домінування російсько-української двомовності,
- наявність значної частки населення, яке не володіє вільно українською мовою;
- тенденція до подальшої мовної русифікації населення.

На формування етнічного й мовного складу населення цієї етномовної області значно вплинула розробка родовищ кам'яного вугілля, яка активно розпочалася ще у другій половині XIX ст., розвиток багатьох інших галузей промисловості, пов'язаних з використанням місцевих ресурсів. Внаслідок цього впродовж багатьох десятиліть у регіон, крім українського населення з навколишньої сільської місцевості та сусідніх регіонів, мігрували у значній кількості росіяни, а також білоруси, татари, представники інших етнічних спільнот колишньої Російської імперії, а згодом СРСР. В регіоні виникала велика кількість промислових поселень навколо шахт й інших промислових об'єктів, які згодом переростали у великі та середні за людністю міста, в яких часто переважало російськомовне населення. Російська мова мала значно вищий соціальний статус, порівняно з українською. Вона домінувала у всіх престижних суспільних сферах. Тому міграція українського населення на Донбас не сприяла до українізації регіону, навпаки, регіон став найбільшим в Україні центром мовної русифікації українців та представників інших етнічних спільнот. Наступним етапом, після мовної русифікації, була етнічна асиміляція, тобто зміна етнічної ідентичності з української на російську. Тому частка росіян у складі населення Донбасу в радянський період постійно зростала.

Крім того, мовну русифікацію населення посилювали прикордонне положення щодо Росії, а також наявність доволі великих ареалів розселення росіян у сільській місцевості (наприклад, у Станично-Луганському районі Луганської області).

Сьогодні в мовному складі населення багатьох поселень частка осіб, що вважають рідною мовою російську мову, становить 80 % і вище. Частка українців, для яких рідною є російська мова, у великих містах може становити до 70 %, а іноді й вище.

Високий рівень мовної русифікації населення є також у прилеглих до великих міст сільській місцевості. Адже більша частина Донецького етномовного району по суті є суцільною урбанізованою територією, тому майже усе населення сільської місцевості більше чи менше пов'язане з міськими поселеннями. Частка населення, для якого рідною є українська мова, у сільській місцевості все ще є доволі високою. В деяких адміністративних районах вона перевищує 50 % від загалу жителів, здебільшого завдяки україномовному населенню літнього та похилого віку.

Донецький етномовний район належить до тих регіонів України, куди найбільш інтенсивно мігрують представники закавказьких народів: азербайджанці, грузини, вірмени. Цьому сприяє географічне положення регіону, а також доволі високий ступінь його економічного розвитку. За 1989–2000 рр. в Донецькій адміністративній області кількість грузин збільшилася на 94,4 %, азербайджанців – на 87,1 %, вірмен – на 55,1 %, у Луганській області, відповідно, на 24,5, 45,0, і 70,1 %. Представники цих етнічних спільнот рідною називають здебільшого мову своєї національності, рідше російську.

Якщо не буде докорінних змін у мовній політиці на Донбасі, то частка населення, що вважає рідною мовою українську, в регіоні далі буде зменшуватися. Частка осіб, для яких рідною мовою є російська мова, підвищуватиметься до рівня 85–90 % і більше.

Заходи з розширення сфери функціонування української мови здатні суттєво сповільнити темпи асиміляції населення вже у найближчі роки, однак для докорінних змін мовної ситуації потрібно тривалий період.

Придніпровський етномовний район охоплює територію Дніпропетровської та Запорізької областей. Головна особливість мовної ситуації – перевага населення, що вважає рідною мовою українську мову (за винятком найбільших міст – обласних центрів, а також окремих міст із високою часткою росіян в етнічному складі), проте домінуванням російської мови в міжетнічних відносинах. Етномовний ландшафт регіону – це великі русифіковані міста з часткою населення, що вважає рідною мовою російську мову, від 25 до 50 % і вище (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кременчук, Нікополь), які розташовані здебільшого вздовж Дніпра, низка менших русифікованих міст (Світловодськ, Енергодар, Орджонікідзе, Павлоград, Тернівка та інші), а також малі міста та сільська місцевість з домінуванням україномовного населення та української мови у міжетнічних відносинах. Крім того, особливістю етномовної області є високий рівень двомовності населення, найвищий в Україні.

Домінуванню російської мови в регіоні передусім сприяла доволі значна частка росіян в етнічному складі населення найбільших міст. У 2001 р. росіяни становили 23,5% від загалу жителів Дніпропетровська, 25,5 – Запоріжжя, 17,7 – Кривого Рогу, 14,8 – Кременчука, 15,7 – Дніпродзержинська, 25,6 – Нікополя, 24,9 – Павлограда, 39,8 – Енергодара, 19,8 – Марганця й т. д. У 70–80-их роках ХХ ст. цей показник був ще вищим. Як і на Донбасі, цей чинник разом із суттєво вищим соціальним статусом російської мови в СРСР, порівняно з українською, сприяв поступовій русифікації українського населення, яке мігрувало у міста Придніпров'я в процесі його індустріалізації.

У мовному складі Дніпропетровська частка осіб, що вважають рідною мовою російську мову, становила 52 %, українську – 46, в Запоріжжі, відповідно, – 57 і 42, Кривому Розі – 27 і 71 %.

З іншого боку, мовна ситуація у Придніпров'ї має деякі суттєві відмінності порівняно з Донбасом. По-перше, це відмінності географічного положення. Цей регіон не є прикордонним з Росією, він розташований у центрі України, в оточенні здебільшого україномовних місцевостей, що сприяло постійному поповненню населення великих міст україномовними жителями. По-друге,

рівень індустріалізації Придніпров'я усе таки дещо нижчий, ніж Донбасу. Відповідно, дещо нижчою є урбанізація населення. Параметри системи розселення тут також мають суттєві відмінності. Донбас – це майже суцільна урбанізована зона, яка простягається від Красноармійська на заході до Краснодона на сході, й далі на територію Росії, шириною в десятки кілометрів. Донбас охоплює, крім Донецька й Луганська, більше десяти міст з людністю 100–500 тис. осіб, десятки менших промислових міст. Систему розселення Придніпров'я, становлять окремі здебільшого моноцентричні або біцентричні агломерації (Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Запорізька, Криворізька, Кременчуцька й інші), оточені аграрними територіями з домінуванням україномовного населення.

Тому в багатьох промислових містах зберігається перевага населення, що вважає рідною мовою українську мову, внаслідок мішаних шлюбів значна кількість росіян рідною мовою вважає українську мову, а коефіцієнти етномовного домінування засвідчують відсутність значної переваги російської чи української мов. Передусім це такі міста: Вільногірськ, Жовті Води, Комсомольськ, Марганець, Новомосковськ, Світловодськ, Синельникове.

Південний етномовний район охоплює територію трьох південних адміністративних областей України: Одеської, Миколаївської, Херсонської.

Впродовж багатьох сторіч політична ситуація у південній частині сучасної України була нестабільною. Рівень заселеності цієї території неодноразово змінювався залежно від ступеня безпеки проживання сільського населення у регіоні. Інтенсивна аграрна колонізація Південної України розпочалася доволі пізно (за винятком Криму), тільки після остаточного включення її до складу Російської імперії у останні десятиріччя XVIII ст.

Незважаючи на те, що сільськогосподарська колонізація Південної України проводилася головно зусиллями українського населення, у сільській місцевості південних областей України, здебільшого внаслідок організованого переселення, оселилося також чимало представників інших етнічних спільнот, зокрема росіяни, болгари, молдовани, греки, гагаузи. Тому етнічний склад населення південних регіонів України значно неоднорідніший, порівняно з зоною давнього українського освоєння.

Особливості географічного положення, зокрема приморське розташування, значно зумовили специфіку господарського розвитку території. Найбільші міста регіону – великі порти на Чорному та Азовському морях. Приморська місцевість має значні рекреаційно-туристичні ресурси, тому в XX ст. тут виникло чимало центрів рекреації населення, в яких зосередилися санаторно-курортні та відпочинкові об'єкти. Такий напрям розвитку господарства до кінця 80-их років XX ст. надавав додаткову перевагу російській мові в регіоні, а також сприяв активному переселенню у Південну Україну, передусім у великі міста й приморську смугу російського населення, представників інших етнічних спільнот.

Головна особливість мовної ситуації в Південному етномовному районі – перевага в мовному складі населення осіб, що вважають рідною російську мову, домінування цієї мови у міжетнічних відносинах, доволі високий ступінь мовної русифікації українців і представників інших етнічних груп населення,

двомовність і багатомовність населення. Механізм формування переваги російської мови у Південній Україні був таким. Найбільші міста (Одеса, Миколаїв, Маріуполь, Херсон й інші) виникали й розвивалися як портові міста та торгові осередки, а також адміністративні й мілітарні центри Російської імперії. Тому від початку їхнього заснування в етнічному складі населення переважали росіяни, значною була також частка деяких інших етнічних груп (євреї, греки, вірмени). Сільська місцевість була переважно українською, хоча й були значні ареали розселення етнічних меншин.

Міграція українського населення з навколишньої сільської місцевості у міста тривалий період не була надто великою. Адже рівень промислового розвитку регіону загалом був доволі невисоким. Крім того, щільність українського сільського населення на півдні була суттєво нижчою, ніж в інших регіонах України. Українські сільські мігранти мали зазвичай доволі низький соціальний статус, тому, переселяючись у приморські міста, доволі швидко зазнавали мовної асиміляції.

Розвиток території у період СРСР, зокрема побудова багатьох великих промислових підприємств у найбільших містах регіону, суттєво не змінив спрямування етномовних процесів. Темпи міграції українського населення у великі міста дещо зросли, відповідно у них суттєво підвищилася частка українців, дещо підвищилася роль української мови. Однак у найголовніших соціальних сферах й далі цілковито домінувала російська мова. Українці в містах поступово змінювали рідну мову з мови своєї національності на російську.

Мовна ситуація в Південному районі має суттєві територіальні особливості. Вони зумовлені особливостями історичного розвитку різних регіонів, відмінностями заселення й господарського освоєння, специфікою розвитку місцевих систем розселення, а також географічним положенням, зокрема розташуванням щодо державних кордонів, інших етномовних районів України. Поруч з місцевостями й поселеннями, де домінує російськомовне населення, є значні за площею території, на яких переважають жителі, що вважають рідною мовою українську мову, й саме вона домінує в міжетнічних відносинах. Трапляються ареали поширення інших етнічних мов.

Кримський етномовний район. Цей район охоплює АР Крим і м. Севастополь. За етнічним складом населення і мовою Крим суттєво відрізняється від інших регіонів держави. Як відомо, Крим – це єдиний регіон в Україні, де в етнічному складі населення переважає не титульна в державі етнічна спільнота, українці, а росіяни – 58,3 % в 2001 р. Українці, частка яких в АР Крим за підсумками останнього перепису становила 24,3 %, відносно більшість мають лише в двох північних адміністративних районах: Красноперекіпському (43,4 %) та Первомайському (37,9 %). Частка росіян особливо високою є у містах, де вона може становити понад 70 %: Керч – 78,7, Феодосія – 72,2, Севастополь – 71,6 %.

Ця особливість етнічного складу населення півострова визначає загальне спрямування етномовних процесів. Крім того, на мовну ситуацію в Криму суттєво впливають: історико-політичні та історико-економічні особливості розвитку регіону, який завжди був перехрестям торгових шляхів, місцем

зустрічі різних культур і цивілізацій; його географічне й, зокрема, геополітичне положення; внутрішньополітична ситуація на півострові; особливий політико-адміністративний статус в Україні; специфіка галузевої структури господарства (орієнтація на туризм і курортний відпочинок) та деякі інші фактори.

Головні особливості мовної ситуації в Криму:

- значна перевага в мовному складі населення осіб, що вважають рідною російську мову;
- цілковите домінування російської мови в міжетнічних відносинах;
- наявність доволі численних кримсько-татарських мовних середовищ;
- високий ступінь мовної русифікації українців й інших етнічних груп населення (крім кримських татар);
- низький рівень володіння населення державною мовою, нею не володіє вільно більше, ніж 50 % жителів Криму;
- тенденція до ускладнення мовної ситуації в регіоні.

До початку 90-их років ХХ ст. на півострові найпоширенішими були дві мови: російська та українська. За матеріалами перепису 1989 р. російську мову рідною вважало 82,6 % від загалу населення Криму. Українську мову рідною мовою вважало 13,7 % мешканців регіону. Україномовне населення було зосереджене насамперед у північних районах півострова, у сільській місцевості там, де в етнічному складі населення переважають українці.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. головних мов у Криму було вже три: російська (рідною її назвало 78,7 % від загалу жителів півострова), українська (близько 10 %) та кримськотатарська (також близько 10 %). Причина ускладнення мовної ситуації в регіоні – підвищення рівня етнічної неоднорідності населення. Впродовж 90-их років ХХ ст. тривало переселення на півострів кримських татар, яке активізувалося ще у другій половині 80-их років. Загалом за 1989–2001 рр. кількість кримських татар в АР Крим збільшилася в 6,3 раза, сягнувши 243,4 тис. осіб. Це становить 12 % від загалу населення автономії.

Кримські татари у значній кількості проживають у більшості адміністративних районах Криму, однак в 2001 р. ніде їхня частка не перевищувала 30 %. Найбільше їх було в Білогірському (29,2 %), Кіровському (25,5 %), Сімферопольському (22,2 %), Советському (22,2 %), Джанкойському (21,6 %), Первомайському (21,5 %), Бахчисарайському (21,3 %) адміністративних районах. У великих містах півострова їхня частка є значно менша, вона зазвичай не перевищує 10 %.

Мовна русифікація охопила не тільки українців чи білорусів, а й, почасти, кримських татар, незважаючи на те, що вони відносно недавно повернулися на півострів. У 2001 р. російська мова рідною була для понад 15 тис. кримських татар, або ж для 6 % від загалу кримськотатарського населення півострова, тоді коли в 1989 р. – тільки для 2,8 %. Насамперед мовної асиміляції зазнають кримські татари, які мешкають у великих містах. У м. Севастополі російську мову рідною в 2001 р. визнало 8,4 % кримських татар, Сімферополі – 8,6, Алушті – 6,4, Джанкої – 13,1, Євпаторії – 7,8, Керчі – 22,8, Саках – 8,8, Феодосії – 9,9, Ялті – 16,5 %.

Контрольні питання

1. В чому сутність методу районування? Які критерії використовують у процесі етномовного районування?
2. Які відмінності у мовній ситуації в районах давнього освоєння та в степовій зоні України?
3. Зробіть загальну характеристику етномовних районів України.
4. Охарактеризуйте мовну ситуацію в Закарпатському і Чернівецькому етномовних районах.
5. Охарактеризуйте особливості сучасної мовної ситуації в Західно-Волинському і Галицькому етномовних районах.
6. Охарактеризуйте особливості сучасної мовної ситуації в Північно-Східному і Поліському етномовних районах.
7. Як впливає на мовну ситуацію в державі столиця України – Київ?
8. Охарактеризуйте особливості сучасної мовної ситуації в Подільському і Центральному етномовних районах.
9. Охарактеризуйте особливості сучасної мовної ситуації в Донецькому і Придніпровському етномовних районах.
10. Охарактеризуйте особливості сучасної мовної ситуації в Південному і Кримському етномовних районах.

Додатки до лекції 6

Додаток 1

Мовний склад населення етномовних регіонів України

Етномовні регіони	Усе населення	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Галицький	5 150 585	4 978 943	96,67	136 832	2,66	34 810	0,68
Закарпатський	1 254 614	1 016 268	81,00	36 412	2,90	201 934	16,10
Зах.-Волинський	2 228 659	2 164 626	97,13	58 464	2,62	5 569	0,25
Кримський	2 401 209	228 250	9,51	1 890 960	78,75	281 999	11,74
Південний	4 891 254	2 868 805	58,65	1 691 062	34,57	331 387	6,78
Пн.-Східний	4 192 576	2 638 108	62,92	1 483 709	35,39	70 759	1,69
Подільський	3 190 593	3 031 044	95,00	141 874	4,45	17 675	0,55
Поліський	7 013 372	5 925 376	84,49	997 326	14,22	90 670	1,29
Придніпровський	5 488 034	3 353 415	61,10	2 065 153	37,63	69 466	1,27
Східний	7 365 754	1 925 487	26,14	5 364 050	72,82	76 217	1,03
Центральний	4 145 224	3 752 678	90,53	359 394	8,67	33 152	0,80
Чернівецький	919 028	694 468	75,57	48 434	5,27	176 126	19,16

Лекція 7

Тенденції та проблеми мовної ситуації в Україні

Наявні статистичні та соціологічні матеріали дають доволі багато інформації про сучасну мовну ситуацію в Україні. За цими даними можна простежити динаміку головних етномовних показників впродовж тривалого періоду й на цій підставі зробити певні припущення про тенденції розвитку мовної ситуації у найближчі десятиріччя.

Сьогодні головною тенденцією розвитку мовної ситуації в державі є те, що вперше за тривалий період *у мовному складі населення України зростає частка осіб, які вважають рідною мовою українську*. Цю тенденцію зафіксовано за підсумками перепису населення 2001 р., її підтверджують також чимало соціологічних досліджень. Тенденція є безпосереднім наслідком проголошення незалежності України в 2001 р. Якщо за період 1979–1989 рр. частка осіб, які вважають рідною мовою українську зменшилася на 1,7 відсоткового пункта (з 66,4 до 64,7 %), в 1989–2001 рр. цей показник збільшився на 2,8 відсоткового пункта (до 67,5 %).

Для аналізу цієї тенденції важливим є виділення складових підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою українську. По-перше, це ліпша демографічна ситуація в україномовних регіонах, а також серед населення, що вважає рідною мовою українську мову, порівняно з російськомовними регіонами та російськомовним населенням.

По-друге, це суттєве зменшення кількості російськомовних осіб, передусім росіян і євреїв, внаслідок несприятливих показників демографічного руху цієї групи населення, а також міграційного відтоку.

Лише на третьому місці, за впливом на процес підвищення частки осіб, що вважають рідною українську мову, був чинник реасиміляції, тобто повернення русифікованого в радянський період українського населення до мови своєї національності.

Регіональні особливості розвитку мовної ситуації в Україні суттєво вплинули на територіальний розподіл україномовного населення. *В структурі осіб, які вважають рідною мовою українську, зростає частка жителів Західної України*.

Частка Західної України в структурі україномовного населення почала підвищуватися ще у 30-их роках ХХ ст. після Голодомору 1932–1933 рр. В 1959 р. на заході України жило 22,3 % від загалу населення України, що вважало рідною мовою українську мову. В 1989 р. цей показник становив 26,0 %. За 1989–2001 рр. цей показник підвищився ще на 1,2 відсоткового пункта й сягнув 27,2 %. Частка центральних областей у структурі україномовного населення після 1989 р. дещо підвищилася головно завдяки Києву.

Підвищенню у складі населення, що вважає рідною мовою українську мову, частки жителів Західної України найбільше сприяють такі чинники:

– найліпша, порівняно з усіма іншими регіонами України, демографічна ситуація на заході України;

– несприятлива демографічна ситуація впродовж тривалого періоду в центральній частині України (особливо у сільській місцевості), де зосереджена найбільша в державі кількість україномовного населення;

– мовна русифікація україномовного населення на сході та півдні України.

Цей процес почасти сприяє *підвищенню мовної стійкості україномовного населення держави*. Традиційно вважається, що жителі Західної України мають високу національну самосвідомість, більшість з них одномовні. На заході рівень вільного володіння українським населенням російською мовою доволі низький, на відміну від інших регіонів України.

У структурі населення, що вважає рідною мовою українську, підвищується частка міських жителів, інакше кажучи, зростає рівень урбанізації україномовного населення. Ця тенденція особливо помітною була у радянський період, тоді вона супроводжувалася загальним підвищенням рівня урбанізації населення України. В 1959 р. у міських поселеннях жило лише 33,3 % від загалу населення УРСР, для якого рідною була українська мова, в 1970 р. – уже 41,6 %, в 1979 – 48,2, в 1989 р. – 55,8 %. Урбанізація україномовного населення не припинилася й у 90-их роках ХХ ст., незважаючи на те, що внаслідок економічної демографічної кризи в державі розвиток більшості міських поселень в Україні припинився. За 1989–2001 рр. рівень урбанізації населення, що вважає рідною мовою українську мову, підвищився до 58,0 %.

Підвищення рівня урбанізації україномовного населення свідчить про поліпшення його соціальної структури, тому що соціальний статус міського населення вищий, порівняно з сільським, крім того, структура міського населення складніша.

Відбуваються суттєві зміни в територіальному розподілі україномовного міського населення. В 1959 р. майже половина, – 46,7 %, – з 10,2 млн осіб міського населення, що вважало рідною мовою українську мову, жила у п'яти східних областях України – Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Харківській і Запорізькій. Здебільшого це були колишні сільські жителі, які мігрували в промислові міста.

Частка семи областей Західного регіону України в структурі міського населення, що вважало рідною мовою українську мову, в 1959 р. становила тільки 14,5 % (як одна Донецька область), частка дев'яти центральних областей (Сумська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська) – 31,2 %.

У 1989 р. частка перелічених вище п'яти східних областей у структурі міського населення, що рідною вважало українську мову, знизилася до 30,2 %, а в 2001 р. – до 26,1 %. Натомість, частка семи західних областей у 1989 р. підвищилася до 20,9 %, в 2001 р. – до 21,8 %. Не менш суттєво підвищилася також частка центральних областей – до 40,2 % в 1989 р., 43,3 % в 2001 р. Передусім це відбулося завдяки демографічному розвитку Києва.

Варто зазначити, що в найближчі десятиріччя частка Західної України в структурі україномовного міського населення, а також назагал у структурі міського населення держави, може зростати далі. Рівень урбанізації Західної України значно нижчий, порівняно з іншими регіонами України. За винятком Львівщини, у всіх інших областях Західної України більшість населення живе у

сільській місцевості. Тобто, є значний потенціал для подальшої урбанізації, адже за обчисленнями науковців частка міського населення в процесі економічного розвитку території зазвичай сягає щонайменше 60–70 %.

Після проголошення незалежності України *суттєво підвищилася територіальна концентрація населення, для якого рідною мовою є російська*. В 2001 р. у п'яти східних областях України (Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька) жило 61,0 % усього населення України, для якого рідною мовою є російська, тоді як в 1989 р. цей показник становив 55,7 %.

У 2001 р. 50,8 % усього населення держави, для якого рідною мовою є російська мова, було сконцентровано у трьох регіонах України – Донецькій, Луганській області та Криму (АР Крим і м. Севастополь), тобто на 13 % території України. В 1989 р. у цих трьох регіонах жило 44,0 % населення, для якого рідною мовою була російська мова, в 1959 р. – 44,1 %.

У західних і центральних регіонах України *відбувається геопросторовий процес стягування російськомовного населення*. Стягування – це процес концентрування, спричинений переміщенням об'єктів до ядра концентрації, який стає своєрідним центром тяжіння (фокусом). В більшості регіонів України понад 50 % російськомовного населення живе в обласних центрах. Наприклад, у Львівській і Харківській областях в 2001 р. понад 80 % від загалу осіб, для яких рідною мовою є російська мова, мешкало в обласних центрах. У Миколаївській і Чернівецькій областях цей показник наближався до 80 %, в Одеській становив 70 %, у Вінницькій і Черкаській областях – понад 60 %, Чернігівській, Херсонській, Рівненській, Івано-Франківській, Запорізькій, Житомирській, Дніпропетровській, Волинській областях – понад 50 %.

У 90-их роках ХХ ст. зросли територіальні відмінності мовного складу населення України. Зазначимо, що це не чітка тенденція як у політичній сфері: з одного боку – Схід і Південь, з іншого – Центр і Захід України. Наразі збільшується частка населення, що вважає рідною мовою російську, на сході України – Луганська й Донецька області. Остаточо україномовним стає Захід. Натомість у багатьох центральних і південних областях мовна ситуація залишається невизначеною.

Доволі чіткою є тенденція до *зниження рівня двомовності населення України*. Частка осіб, які, крім рідної мови, вільно володіли ще хоча б однією іншою мовою, в Україні знизилася з 59,4 в 1989 р. до 56,8 % у 2001 р. Особливо стрімко підвищувався рівень одномовності сільського населення, зокрема в західних областях держави.

Тенденція до зниження рівня двомовності населення має такі особливості:

– передусім знижується рівень двомовності українців, для яких найбільше характерною є українсько-російська двомовність;

– знижується рівень двомовності сільського населення, а також жителів невеликих міських поселень; у великих містах, особливо з численним російськомовним населенням, рівень двомовності у 90-их роках ХХ ст. навпаки підвищувався;

– найшвидше знижується рівень двомовності населення західного регіону України, та менше центральної частини, натомість на сході та півдні частка двомовного населення зростала.

З підвищенням мовної стійкості українців, підвищенням у структурі двомовного населення частки росіян, дедалі більше поширюється так званий діалогічний білінгвізм – діалог під час якого співрозмовники використовують різні мови: українську і російську, оскільки обидва співрозмовники володіють обома мовами.

В основі зниження рівня двомовності жителів України є зниження рівня володіння українського сільського населення російською мовою, внаслідок різкого скорочення в період незалежності функціональних сфер її використання у сільській місцевості. Тому тенденція до зниження рівня двомовності жителів України має доволі обмежені можливості для розвитку. Щонайбільше частка двомовного населення в Україні може знизитися впродовж найближчого десятиріччя до рівня 50 % від загалу жителів України. Перспективи подальшого зниження рівня двомовності доволі незначні. Понад 40 % населення України живе в мовних середовищах, у яких домінує російська мова.

Збереженню високого рівня українсько-російської двомовності сприяє також те, що попри суттєве зменшення в Україні після проголошення незалежності кількості шкіл, в яких учні навчаються російською мовою, загальна кількість учнів, що вивчають російську як рідну мову, навчальний предмет або факультативно, далі є доволі високою.

На мовну ситуацію в Україні суттєво впливатиме низка зовнішніх чинників, й передусім мовна політика Російської Федерації щодо країн пострадянського простору. Завдяки Росії мовне питання в нових країнах, які виникли після розпаду СРСР заполітизоване. Активна підтримка російської мови, а часто й пряме втручання у внутрішні мовні справи країн-сусідів є неодмінним елементом зовнішньої політики цієї держави. До такого висновку підводить аналіз офіційних документів Російської Федерації, які визначають стратегічні засади розвитку цієї держави.

В цьому контексті вагомим зовнішньополітичним чинником, який суттєво впливає на мовну ситуацію в Україні, є надмірна політична й економічна залежність від Росії. Вирішення цієї проблеми сприятиме посиленню позиції української мови, припиненню спекуляцій мовним питанням, гармонізації мовної ситуації в державі.

За будь-яких варіантів розвитку мовної ситуації доцільно виділити найважливіші сильні та слабкі сторони сучасного становища української та російської мов, які вагомо сприятимуть зміні їхніх позицій в етномовному просторі України у найближче десятиріччя.

Переваги української мови:

- її вважає рідною абсолютна більшість населення України, в тім числі значна частка осіб, для яких розмовною є російська мова;
- українська мова домінує на більшій частині території України;
- українська мова є єдиною державною мовою в Україні;
- в етнічному складі населення України доволі швидко збільшується частка українців, що збільшує етнічну базу для поширення української мови;

– українською мовою вільно володіє близько 90 % жителів держави, майже все доросле населення в багатьох регіонах;

– населення, що вважає рідною мовою українську мову, в більшості регіонів має дещо ліпші демографічні показники, порівняно з населенням, для якого є рідною мовою російська;

Слабкі сторони української мови:

– доволі слабкі позиції української мови в найбільших містах України (крім Львова);

– населення, що вважає рідною мовою українську, в багатьох регіонах має нижчий соціальний статус, ніж російськомовне населення, тому що більшість україномовного населення зосереджена в сільській місцевості, або є недавніми мігрантами у містах. Відповідно престиж української мови в цих регіонах усе ще є нижчий, ніж російської;

– у деяких регіонах України повноцінних україномовних середовищ майже немає, чимало населення не володіє вільно українською мовою;

– загальна кількість українського й україномовного населення внаслідок складної демографічної ситуації в Україні зменшується;

– рівень промислового розвитку україномовних регіонів дещо нижчий, ніж російськомовних.

Головні переваги російської мови:

– вона домінує майже у всіх найбільших містах України;

– населення, що вважає рідною мовою російську, в більшості регіонів держави має вищий соціальний статус, ніж україномовні жителі;

– російська мова домінує в інформаційному просторі більшості областей України;

– російська мова є мовою міжнародного спілкування, нею володіє велика кількість населення поза межами України, її присутність в етномовному просторі України активно підтримує Росія;

– значна частина території України є суміжною з Росією, російською етнічною територією, а також іншими регіонами масового поширення російської мови (Білорусь, Придністров'я);

– рівень промислового розвитку російськомовних регіонів України вищий, ніж більшості україномовних областей.

Слабкі сторони російської мови:

– зменшується кількість населення, яке вільно володіє російською мовою, відповідно зменшується ступінь українсько-російської двомовності, сьогодні російською мовою не володіє вільно більше, ніж третина жителів України;

– в Україні швидко зменшується кількість росіян, етнічних носіїв російської мови;

– демографічна ситуація у регіонах з переважанням російськомовного населення гірша, ніж у більшості регіонів з домінуванням української мови;

– в багатьох регіонах і місцевостях України російські мовні середовища руйнуються, немає активних носіїв російської мови, які б використовували її в повсякденному спілкуванні.

Попри протистояння української та російської мови, яке простежується в Україні в соціальному та територіальному аспекті, на мовну ситуацію в державі

значно впливають також глобальні етномовні тенденції, зокрема, світове лідерство англійської мови як мови міжнародного спілкування. За матеріалами деяких соціологічних досліджень англійська мова конкурує з російською мовою (в окремих регіонах навіть випереджає) як мова потрібна для вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах. В державі поступово зростає частка населення, яке вільно володіє англійською мовою, а в українську та російську мови масово проникають англіцизми, витісняючи українські та російські слова-аналоги.

Розвиток мовної ситуації в Україні на найближчу перспективу, зокрема в перше десятиріччя XXI ст., можна буде простежити лише за підсумками наступного перепису населення 2011 р., матеріали якого будуть оприлюдненні за декілька років після його проведення. Найімовірніше, що до цього часу частка населення, яке вважає рідною українську мову, дещо зросте, як і за 1989–2001 рр. Не варто відкидати можливість значного підвищення частки населення, що вважає рідною українську мову (на 5–10 відсоткових пунктів), так само як і можливість деякого підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою російську. Адже в Україні є велика кількість осіб, які не мають чіткої мовної поведінки. Їхня частка становить щонайменше 10–15 %. Мовну ідентичність під час проведення перепису ця група може обрати залежно від особливостей політичної ситуації в державі, залежно від ступеня політизації мовного питання. Важливо, що року проведення перепису передувє рік, у який відбуватимуться Вибори Президента України. Ця подія може значно вплинути на мовний вибір населення.

Сучасна мовна ситуація в Україні проблемна за багатьма параметрами. Етномовні проблеми держави накопичувалися впродовж тривалого періоду й їх, відповідно, не можливо розв'язати за декілька років чи навіть, десятиріч. Більшість мовних проблем пов'язані поміж собою, а також з проблемами в економічній, культурній, політичній сферах. В основі швидкої політизації мовного питання в державі є відсутність впродовж багатьох років після проголошення незалежності України послідовних і рішучих дій з боку центральної влади щодо вирішення мовних проблем.

Головна загальнодержавна проблема України, на наш погляд, – *зниження демографічної потужності української мови, тобто зменшення кількості осіб, які вважають її рідною в Україні й світі.*

За умов поширення процесів глобалізації в інформаційному суспільстві (а суперечливий процес глобалізації – це не лише інтеграція економік окремих держав, це і культурна глобалізація, в тім числі глобалізації освіти, а також формування глобального інформаційного простору) демографічна потужність мови стає одним з важливих показників загальної конкурентоспроможності держави.

Сьогодні, коли в світі швидко зростає кількість носіїв мов багатьох народів Азії і Африки, українська мова посувається щоразу нижче в таблиці демографічної потужності мов. На початку XX ст. українська мова за кількістю осіб, які вважають її рідною мовою, входила до третього десятка серед найпоширеніших мов, хоча ще двадцять років тому вона перебувала на 19-му місці.

За підсумками перепису 2001 р. в Україні рідною мовою українську мову вважало 32,6 млн осіб, що майже на 700 тис. менше, ніж в 1989 р. Навіть у радянський період в УРСР, незважаючи на процеси мовної русифікації, кількість населення, що вважало українську мову рідною, поступово збільшувалася. Зазначимо, що зменшення кількості населення, що в Україні вважає рідною мовою українську, супроводжується також швидким зменшенням кількості українців й україномовного населення поза межами титульної держави, зокрема в країнах, що виникли після розпаду СРСР, передусім в Російській Федерації, Казахстані, де їх живе найбільше.

Причиною зниження демографічної потужності української мови є тривала демографічна криза в Україні, подолати яку можна лише цілеспрямованими заходами держави з підвищення рівня життя населення, підвищення престижу держави у світі, стимулювання народжуваності, підтримки молодих сімей, зниження смертності тощо. Зменшення в Україні кількості осіб, які вважають українську мову рідною, почасти компенсується збільшенням кількості жителів, які зазначають, що вільно володіють українською мовою як другою або третьою, хоча насправді, дуже часто такі люди володіють нею доволі поверхнево. Сучасне зниження демографічної потужності української мови частково компенсується розширенням функціональних сфер її використання, тобто поступовим підвищенням комунікативної потужності.

Головна внутрішня мовна проблема – *зростання територіальних відмінностей мовного складу населення України, відмінностей мовної ситуації в різних регіонах держави*. Коли йдеться про цю проблему, то дуже часто говорять про те, що відбувається поляризація України за мовними показниками. На наш погляд, використовувати термін «поляризація» треба з певними застереженнями.

Використовувати термін «поляризація» щодо характеристики сучасної мовної ситуації в Україні, на наш погляд, доцільно лише тоді, коли йдеться про її політичний аспект. Чіткий розподіл України за мовною ознакою на російськомовні та україномовні регіони, який виявляється під час проведення виборів, значною мірою надуманий, він є наслідком штучної політизації сучасних мовних проблем. Насправді ж територіальна організація етномовного простору в Україні значно складніша (див. розділ 3).

Порівняння картосхем домінування української та російської мов в Україні засвідчує, що поділ України на російськомовну частину (Схід і Південь) й україномовну (Захід, Центр) не настільки чіткий, як це іноді намагаються подавати в науковій і популярній літературі, й про який надто люблять говорити деякі політики.

Україномовні регіони є не лише на заході й у центрі України, так само, як і російськомовні середовища – це не тільки південь і схід. На сході суцільний ареал російськомовного населення – це лише Донбас, Приазов'я та Крим. Крім того, є значно менші за площею ареали домінування російської мови – це смуга причорноморських і придніпровських міст, район Харкова. Потужні російськомовні середовища є й у Центральній частині України: Київ, низка обласних центрів – Чернігів, Полтава, Кіровоград, Суми. З іншого боку, мовні середовища, населення яких чітко ідентифікує себе як україномовне, значно

поширені у сільській місцевості та невеликих містах півдня України (Херсонська, Миколаївська області, північ Одещини), у Придніпров'ї, на Слобожанщині.

Можна стверджувати, що Південна Україна є російськомовною. Але російськомовна Південна Україна – це лише Крим, придунайські райони Одещини й доволі вузька приморська смуга, враховуючи обласні центри, й аж ніяк не уся територія південних областей України.

Північна частина Одещини, Миколаївської чи Херсонської областей, де понад 90 % населення рідною мовою вважає українську мову зовсім не є російськомовною.

Російськомовна Східна Україна – це не усі східні області, а передусім територія Донецької й Луганської областей. В інших областях сходу України російська мова домінує здебільшого у великих містах.

Ілюзію суцільної російськомовності східних і південних областей України формують такі чинники:

- майже цілковите домінування російської мови в інформаційному просторі;
- значне поширення суржику, використання україномовним населенням великої кількості російських слів;
- слабка мовна стійкість україномовного населення, швидкий перехід на російську мову в розмові з російськомовною особою;
- домінування політичних партій, які відстоюють доцільність підвищення статусу російської мови в державі, штучно розширюють межі території, де домінує російська мова.

Не менш важливою мовною проблемою України є *протиставлення у мовному відношенні російськомовних міст та україномовної сільської місцевості*. В попередніх розділах уже йшлося про те, що серед десяти найбільших міст України (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Луганськ), лише у Львові домінує українська мова. В усіх інших простежується значне домінування російської мови, незважаючи на те, що в їхньому етнічному складі населення переважають українці, а навколишня сільська місцевість навколо деяких великих міст майже суцільно україномовна.

Актуальність проблеми «російськомовне місто – україномовне село» в останні десятиріччя дещо зменшується. Сприяє цьому одразу ж декілька чинників. По-перше, в урбанізованих районах сходу русифікація охопила й сільську місцевість особливо там, де мешкають у значній кількості росіяни та представники етнічних меншин (греки, болгари, молдовани). Крім того, надзвичайно високий рівень урбанізації найбільш русифікованих областей (у Донецькій в 2006 р. у міських поселеннях жило 90,4 % населення) призвів до того, що там насправді майже не залишилося сільської місцевості, «села» в традиційному розумінні цього слова. По-друге, на Заході України вже сформовано доволі потужні україномовні середовища у містах, у тім числі й великих. Посилюються позиції української мови також у деяких великих містах в центрі України, зокрема на Правобережжі.

На наш погляд, ймовірним є подальше зниження актуальності проблеми «україномовне село – російськомовне місто», натомість актуальність проблеми

«україномовний захід і центр – російськомовний схід і південь» буде збережено.

Проблема «російськомовне місто – україномовне село» безпосередньо пов'язана з проблемою модернізації українського етносу, яку останніми роками активно обговорюють українські науковці. Річ у тім, що модернізація етнічної спільноти безпосередньо пов'язана зі збільшенням у її складі частки населення, яке живе у містах, зокрема найбільших. Завдяки урбанізації ускладнюється соціальна структура етнічної спільноти. Ускладнення структури – це і є розвиток.

Доволі швидка урбанізація населення України відбувалася впродовж усього двадцятого століття, відповідно їй збільшувалася частка українців, що живуть у містах. Внаслідок того, що міста, особливо великі, були російськомовними, в процесі урбанізації українського населення відбувалася його мовна русифікація, що призвело до часткової деетнізації українців, оскільки мова важливий критерій етнічної ідентичності. Урбанізація українців не вела до модернізації українського етносу, тому що не виникали україномовні міські середовища, в яких би відбувалося формування української урбаністичної субкультури. Урбанізація українців швидше сприяла подальшому посиленню російських мовних середовищ, зокрема на сході й півдні України.

Не втрачає актуальності *проблема мовної русифікації населення України*. За підсумками перепису населення 2001 р. близько 6,3 млн жителів України різного етнічного походження, що становить 13 % від загалу населення держави, вважало рідною мовою не мову своєї національності, а російську. Ця проблема охоплює декілька підпроблем: мовна русифікація українського населення; русифікація етнічних меншин; русифікація найбільших міст (особливо столиці України) тощо.

У 2001 р. російську мову рідною вважало 14,8 % українського населення, тобто близько 5,5 млн осіб. Кількість українців, які спілкуються здебільшого російською мовою, значно вища. Суттєва частка русифікованого населення в складі українського етносу становить загрозу для його внутрішньої цілісності. Адже це сприяє різноманітним спекуляціям щодо місця та ролі російської мови в розвитку українського етносу.

Після проголошення незалежності України процеси мовної русифікації суттєво сповільнилися, однак у деяких регіонах вони тривають далі, що, зокрема, підтверджують матеріали переписів. Є декілька головних чинників, які у 90-их роках ХХ ст. сприяли подальшій мовній русифікації українців.

По-перше, в деяких регіонах простежувалася інерційність процесу мовної русифікації. Цей чинник головним був у тих регіонах, де на час розпаду СРСР процес мовної русифікації українського населення вступив в останню стадію, коли українські мовні середовища були вже майже цілковито зруйновані. Населення, що вважає рідною мовою українську, в таких регіонах – це здебільшого люди літнього та похилого віку.

По-друге, мовна політика України не була достатньо рішучою і послідовною для того, щоб суттєво поліпшилася ситуація в мовній сфері, зокрема, розширилася сфера використання української мови. В деяких регіонах України

центральна влада майже цілковито втратила можливості впливу на мовні відносини.

По-третє, збереженню сильних позицій російської мови сприяла зовнішня політика сусідньої Росії, яка активно використовує мовне питання для посилення свого впливу на політичну ситуацію в країнах пострадянського простору.

По-четверте, посиленню російськомовних середовищ в Україні й далі сприяє подальша русифікація представників низки етнічних меншин, які мешкають в Україні впродовж тривалого періоду.

Проблема мовної русифікації етнічних меншин в Україні загострилася після Другої світової війни, коли за доволі короткий період суттєвих змін зазнав етнічний склад населення України. Найшвидше відбулася майже остаточна русифікація греків України, поступово почала збільшуватися кількість російськомовних осіб серед болгар, молдован, гагаузів. Русифікації етнічних меншин сприяє низка об'єктивних чинників. Зокрема, особливості розселення деяких етнічних меншин Півдня (невеликі ізольовані ареали) створюють умови для їхньої природної асиміляції. Крім того, є чимало об'єктивних труднощів в організації шкільної освіти мовами деяких етнічних меншин. У останні роки збільшується частка русифікованих осіб серед кримських татар, хоча навіть в складні роки депортації їм вдавалося зберігати рідну мову за умов дисперсного розселення.

Русифікація мовного середовища столиці України, Києва особливо важлива з огляду на зростання ролі столичного міста в Україні, дедалі більшої концентрації у ньому населення, матеріальних ресурсів, капіталу. В Києві живе 5,4 % від загалу України, тоді як у 1959 р. цей показник становив лише 2,6 %. Сучасна мовна ситуація в Києві дестабілізує мовні відносини майже на всій території Центральної України.

Оптимізації мовних відносин в Україні, посиленню ролі української мови, подоланню наслідків мовної русифікації значно перешкоджає *незнання значною частиною населення держави української мови*. Найгострішою ця проблема є в Криму, де більшість населення не володіє вільно державною мовою. В інших регіонах України частка осіб, які не знають української мови, в 90-их роках ХХ ст. доволі швидко зменшувалася. Й сьогодні збереглися регіони, в яких українською мовою не володіє понад 25 % населення (див. підрозд. 3.2). Передусім не володіють державною мовою росіяни, а також представники інших етнічних меншин, причому не лише на сході й півдні України, а й у західних областях. Ця проблема була створена штучно, тому що в радянський період у школах, в яких мовами викладання були мови етнічних меншин (наприклад, в угорських і румунських) узагалі не було навчального предмета «Українська мова».

Важливою соціальною і мовно-культурною проблемою сучасної України є *наявність серед її населення значної кількості осіб без чіткої мовної поведінки, з подвійною українсько-російською мовною ідентичністю*. За даними деяких соціологічних досліджень в Україні осіб, яким важко однозначно відповісти на запитання про рідну мову, й які схильні називати рідними дві мови, українську і російську, є щонайменше 10 % населення, хоча кількість осіб, які залежно від

ситуації постійно спілкуються цими двома мовами, у декілька разів більша. Особи без чіткої мовної ідентичності найбільше піддаються політичним маніпуляціям щодо мовного питання.

Поява значної кількості осіб з подвійною мовною ідентичністю є наслідком радянської мовної політики, зокрема, посиленою пропагандою в СРСР двомовності. Абсолютна більшість з них – це українці великих міст з рідною українською мовою, які потрапивши в російськомовне середовище тривалий період спілкувалися здебільшого російською. Суттєвим чинником розмивання мовної ідентичності були також масові мішані шлюби, тобто шлюби між представниками різних етнічних спільнот.

Близькою до попередньої є *проблема поширення в Україні суржику*. В Україні проблематика поширення суржику має здебільшого негативний аспект. В свідомості багатьох україномовних і російськомовних осіб, суржик – це «недомова», «мовний покруч», а носії суржику заслуговують зневажливого ставлення. З іншого боку, носії суржику, а передусім це українці з сільської місцевості, які переселилися в місто, доволі чітко ідентифікують себе як україномовні, а під час проведення переписів, відповідно, рідною зазначають українську мову, що безперечно має позитивне значення.

Надто наполеглива боротьба з суржиком у регіонах, де українські мовні середовища недостатньо сильні, або взагалі їх немає, може призвести до того, що носії суржику почнуть ідентифікувати себе як російськомовні. Боротьба з суржиком вимагає врахування конкретної мовної ситуації в регіоні. В східних регіонах України, наприклад, значно важливішою є проблема незнання населенням державної мови. Водночас українська мова переповнена русизмами не лише в пересічного жителя центру чи сходу України, а й у жителя Львова, Чернівців чи Луцька.

В процесі аналізу мовної ситуації в Україні окремого розгляду потребує також *проблема розвитку мовної ситуації на Донбасі*. Вона є частиною ширшої проблеми інтеграції Донбасу в процеси українського державотворення і в контексті сучасних політичних подій в Україні має найрізноманітніші аспекти.

Складність мовної ситуації у Донбасі виявляється в такому: якщо не враховувати АР Крим, де абсолютну більшість населення становлять росіяни, у 90-их роках ХХ ст. з усіх областей України лише в Донецькій і Луганській продовжувала знижуватися частка населення, яке вважає українську мову рідною, та, відповідно, підвищувалася частка русифікованих українців. Темпи русифікації регіону були навіть вищими, ніж у радянський період. Ці області були єдиними в Україні, де не мала значної ефективності політика українізації системи шкільної освіти. На початку ХХІ ст. у Донецькій і Луганській областях українською мовою навчалося лише близько 20 % учнів попри те, що в усіх інших регіонах України (за винятком АР Крим), цей показник перевищує 50 %.

Ще один регіон із надзвичайно складною мовною ситуацією в Україні – Кримський півострів. *Проблема розвитку мовної ситуації в Криму* має значно тривожніші тенденції, ніж в інших регіонах України, зокрема на сході. Сутність мовної проблеми в Криму виявляється в тому, що місцева влада часто ігнорує мовні права неросійського населення, а мовна політика має відвертий антиукраїнський зміст. Не лише немає заходів з впровадження державної мови

в тих сферах, де вона повинна бути обов'язково відповідно до чинного мовного законодавства України, а й свідомо ставлять бар'єри для поширення української мови. З іншого боку, центральна влада в Україні майже не має дієвих важелів впливу на мовну ситуацію на півострові.

Непроста ситуація з впровадженням у сферу освіти кримськотатарської мови. Частка кримських татар у складі населення АР Крим в 2001 р. становила 12 %. Загальна кількість осіб у шкільному віці серед населення кримськотатарської національності становила близько 50 тис. осіб. Кримськотатарською мовою в 2001/2002 навчальному році навчалося лише 5,4 тис. учнів. Тобто, в кримськотатарських школах навчалася приблизно кожна десята дитина кримськотатарської національності. Попри поступове зростання цього показника, на думку деяких кримськотатарських політиків, уряд Криму свідомо гальмує виконання програми з розвитку кримськотатарської освіти в регіоні.

Важлива причина загострення мовних проблем в Україні в останні роки – недостатня обізнаність населення з реаліями мовної ситуації, зокрема з чинниками та тенденціями її розвитку. Значною мірою це зумовлено низьким рівнем оприлюднення наявної статистичної інформації, тобто матеріалів переписів населення. Внаслідок цього населення надмірно довіряє матеріалам соціологічних досліджень мовної ситуації, які доволі часто подають викривлену, а іноді й просто недостовірну інформацію про мовні відносини в Україні, тому що опитування проводять на замовлення різних політичних сил. Інакше кажучи, в Україні є *проблема поінформованості населення про мовну ситуацію в державі*.

У деяких публікаціях, що присвячені геополітичному майбутньому держави, науковці висловлюють припущення, що сучасні мовні проблеми можуть бути важливим чинником територіальної дезінтеграції України, зокрема розподілу її на дві частини, «розколу» держави. Ми вважаємо, що розпад України за мовним критерієм – малоімовірний, а подібні твердження спекулятивні, їх використовують політичні партії для мобілізації свого потенційного електорату на виборах.

Насправді, чіткого поділу на україномовну й російськомовну Україну немає. Східні й південні регіони України поряд з російськомовними територіями, охоплюють значні за площею місцевості з домінуванням української мови. Перебуваючи на різних стадіях мовної русифікації, значна частка українського населення сходу й півдня усе-таки рідною мовою вважає українську, усвідомлює важливість мови як чинника консолідації нації, підтримує необхідність розширення сфер функціонування української мови в здебільшого російськомовних регіонах. Крім того, навіть насправді значні відмінності мовної ситуації на сході й півдні порівняно з заходом і центром держави ще не є підставою для розколу держави. В українців, для яких рідною мовою є російська, залишається інший, в сучасному світі навіть важливіший, ніж етнічна мова, критерій етнічної ідентичності – національна самосвідомість.

Контрольні питання

1. Перечисліть найважливіші тенденції в мовному складі населення України на початку XXI ст.
2. Чим зумовлене зростання у 90-их роках XX ст. – на початку XXI ст. в мовному складі населення України частки осіб, які вважають рідною мовою українську?
3. Чому в структурі осіб, які вважають рідною мовою українську, зростає частка жителів Західної України?
4. Охарактеризуйте сучасні територіальні тенденції в середовищі російськомовного населення України.
5. Які сучасні тенденції в поширенні двомовності населення України?
6. Перечисліть найважливіші мовні проблеми сучасної України.
7. Охарактеризуйте проблему зростання територіальних відмінностей мовного складу населення України.
8. Охарактеризуйте сутність проблеми «російськомовне місто – україномовне село».
9. Чому не зменшується актуальність проблеми мовної русифікації населення України?
10. В чому проблемність сучасної мовної ситуації на Донбасі та в Криму?

Додатки до лекції 7

Додаток 1

Мови навчання учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів
на початок 2011/2012 н. р.

Мова	Учні			%		
	усього	у державних закладах	у приватних закладах	усього	у державних закладах	у приватних закладах
Українська	3408517	3399463	9054	81,9	82,1	47,0
Російська	706864	697246	9618	17,0	16,8	50,0
Румунська	18850	18850	–	0,5	0,5	–
Угорська	15201	14863	338	0,4	0,4	1,8
Кримсько-татарська	5498	5498	–	0,1	0,1	–
Молдовська	3508	3508	–	0,1	0,1	–
Польська	1436	1436	–	0,0	0,0	–
Англійська	476	237	239	0,0	0,0	1,2
Словацька	114	114	–	0,0	0,0	–
Болгарська	67	67	–	0,0	0,0	–
<i>Всього</i>	<i>4160531</i>	<i>4141282</i>	<i>19249</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Мови навчання учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів
на початок 2011/2012 н. р. за регіонами

Регіон	Всього учнів	Мова навчання			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
АР Крим	175836	13672	156429	7,8	89,0
Вінницька	155449	154735	714	99,5	0,5
Волинська	122428	122218	210	99,8	0,2
Дніпропетровська	289524	234324	55200	80,9	19,1
Донецька	331863	160158	171705	48,3	51,7
Житомирська	130791	129799	992	99,2	0,8
Закарпатська	150296	130554	1397	86,9	0,9
Запорізька	150498	110278	40220	73,3	26,7
Івано-Франківська	147285	146566	437	99,5	0,3
Київська	168691	167491	1200	99,3	0,7
Кіровоградська	91549	89906	1643	98,2	1,8
Луганська	169510	81471	88039	48,1	51,9
Львівська	255328	251698	2829	98,6	1,1
Миколаївська	108120	99663	8457	92,2	7,8
Одеська	228083	164528	59980	72,1	26,3
Полтавська	128170	125837	2333	98,2	1,8
Рівненська	141541	141516	25	99,98	0,02
Сумська	93650	89663	3987	95,7	4,3
Тернопільська	109976	109818	158	99,9	0,1
Харківська	217532	161739	55793	74,4	25,6
Херсонська	105088	88814	16274	84,5	15,5
Хмельницька	127841	127216	272	99,5	0,2
Черкаська	112802	111941	861	99,2	0,8
Чернівецька	97057	80877	360	83,3	0,4
Чернігівська	95022	94568	454	99,5	0,5
м. Київ	225128	218560	6329	97,1	2,8
м. Севастополь	31473	907	30566	2,9	97,1
<i>Україна</i>	4160531	3408517	706864	81,9	17,0

Мови навчання студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації
на початок 2011/2012 н. р. за регіонами

Регіон	Всього студентів	Мова навчання			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
АР Крим	7410	379	5,1	7031	94,9
Вінницька	17002	17002	100,0	–	–
Волинська	8066	8066	100,0	–	–
Дніпропетровська	23442	23039	98,3	403	1,7
Донецька	38022	19722	51,9	18300	48,1
Житомирська	16274	16274	100,0	–	–
Закарпатська	5102	5020	98,4	–	–
Запорізька	10732	10121	94,3	611	5,7
Івано-Франківська	14307	14307	100,0	–	–
Київська	9234	9234	100,0	–	–
Кіровоградська	8218	8218	100,0	–	–
Луганська	16210	14571	89,9	1639	10,1
Львівська	20193	20193	100,0	–	–
Миколаївська	6970	6970	100,0	–	–
Одеська	17164	16821	98,0	343	2,0
Полтавська	10994	10994	100,0	–	–
Рівненська	10652	10652	100,0	–	–
Сумська	5440	5440	100,0	–	–
Тернопільська	8777	8777	100,0	–	–
Харківська	22253	21356	96,0	897	4,0
Херсонська	7796	7796	100,0	–	–
Хмельницька	7539	7539	100,0	–	–
Черкаська	11185	11185	100,0	–	–
Чернівецька	10289	10207	99,2	–	–
Чернігівська	8606	8606	100,0	–	–
м. Київ	32758	32758	100,0	–	–
м. Севастополь	2133	-	-	2133	100,0
<i>Україна</i>	<i>356768</i>	<i>325247</i>	<i>91,1</i>	<i>31357</i>	<i>8,8</i>

Мови навчання студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації
на початок 2011/2012 н. р. за регіонами

Регіон	Всього студентів	Мова навчання			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
АР Крим	40860	6191	15,2	34669	84,8
Вінницька	31358	31236	99,6	122	0,4
Волинська	23625	23625	100,0	–	–
Дніпропетровська	139227	129399	92,9	9828	7,1
Донецька	120720	74533	61,7	46187	38,3
Житомирська	25724	25532	99,3	192	0,7
Закарпатська	22234	21594	97,1	–	–
Запорізька	83240	79811	95,9	3429	4,1
Івано-Франківська	35404	35404	100,0	–	–
Київська	28540	28540	100,0	–	–
Кіровоградська	15992	15992	100,0	–	–
Луганська	79252	63756	80,4	15496	19,6
Львівська	131243	131243	100,0	–	–
Миколаївська	34108	34045	99,8	63	0,2
Одеська	118617	103293	87,1	15324	12,9
Полтавська	50445	50445	100,0	–	–
Рівненська	35733	35733	100,0	–	–
Сумська	43167	43167	100,0	–	–
Тернопільська	40910	40850	99,9	–	–
Харківська	216006	192618	89,2	23151	10,7
Херсонська	24735	22246	89,9	2489	10,1
Хмельницька	39875	39831	99,9	44	0,1
Черкаська	37683	37683	100,0	–	–
Чернівецька	24990	24990	100,0	–	–
Чернігівська	20604	19813	96,2	791	3,8
м. Київ	475706	455351	95,7	18735	3,9
м. Севастополь	14791	2343	15,8	12448	84,2
<i>Україна</i>	<i>1954789</i>	<i>1769264</i>	<i>90,5</i>	<i>182968</i>	<i>9,3</i>

Лекція 8

Мовна політика в Україні та шляхи її оптимізації

Мовна політика – передусім предмет дослідження в соціолінгвістиці та державному управлінні. Сьогодні є чимало визначень цього терміна. Зокрема, в енциклопедії «Українська мова» наведено визначення мовної політики як «сукупності ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі».

Очевидно, що для вирішення актуальних мовних проблем у сучасній Україні треба проводити активну й ефективну мовну політику. Чимало мовних проблем держави становлять значну загрозу для української державності, їхня надмірна політизація вагомо впливає на найрізноманітніші сфери суспільного життя. Крім того, досі не ліквідовано наслідки багатосотлітньої політики русифікації українців, яка суттєво сповільнила структурний розвиток українського етносу й безпосередньо його етнічної мови.

Головна мета мовної політики демократичної держави – гарантування мовних прав людини. Досягнення цієї мети в різних країнах має суттєві особливості, оскільки питання мовних прав людини неодмінно треба узгоджувати зі стратегічними цілями: політична стабільність в державі, її єдність та територіальна цілісність, національна безпека та збереження конституційного ладу.

Законодавство України про мови складається з Конституції України, Декларації прав національностей України, Закону України «Про засади державної мовної політики», законів України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», «Про національні меншини», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» та інших законів України, а також міжнародних договорів, що регулюють питання використання мов, ратифікованих Верховною Радою України.

В Україні державна мова закріплена Конституцією України, а саме ч. 1 ст. 10 Конституції, яка визначає, що «Державною мовою в Україні є українська мова» Вживання мов в Україні детальніше регулює Закон України «Про засади державної мовної політики», який було прийнято Верховною Радою України влітку 2012 р. До цього в Україні діяв Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», прийнятий ще в 1989 р.

Закон 2012 р., порівняно з законом 1989 р., поряд із поняттям «державна мова», ввів нове поняття «регіональна мова, або мова меншини – мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави». Закон передбачає широке використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов становить не менше 10 % від населення певного регіону, а в окремих випадках й менше 10 %. До регіональних мов або мов меншин України, до яких застосовуються заходи, спрямовані на використання

регіональних мов або мов меншин, що передбачені у цьому Законі, віднесені мови: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька. Як бачимо, важливим нововведенням Закону стало також те, що у ньому офіційно визнано існування окремої русинської мови (частина 2 статті 7), яку науковці вважають діалектом української.

Закон України «Про засади державної мовної політики» фактично передусім суттєво зміцнює в державі статус російської мови, тому що в 13 з 27 адміністративно-територіальних одиниць України першого рівня (АР Крим, м. Київ і м. Севастополь, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернігівська області) за переписом 2001 р. понад 10 % відсотків становило населення, що вважало рідною мовою російську мову. Проте, якщо аналізувати мовний склад населення перелічених вище областей у розрізі адміністративних районів, то насправді на значній частині території Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської областей частка осіб, що вважають рідною мовою українську перевищує 90 %.

Новий мовний закон, його текст та процес прийняття, викликав численні дискусії та протистояння в Україні. Низка обласних та міських рад Західної України фактично відмовилися його виконувати. Крім цього, положення про відміну Закону України «Про засади державної мовної політики» ввійшло в передвиборчі програми опозиційних до чинної влади політичних партій «Батьківщина», «Свобода», «УДАР».

Головний чинник, що впливає на мовну політику сучасної України – фактична її двомовність. Хоча абсолютна більшість жителів України свою мовну ідентичність пов'язує з українською мовою, близько 30 % населення рідною мовою вважає російську, а частка осіб, які живуть у середовищах, де домінує російська мова, перевищує 40 % від загалу жителів країни. На значній частині території України панує вертикальна двомовність, позиції російської мови значно сильніші, ніж української, вища її комунікативна потужність.

У попередніх розділах уже неодноразово зазначалося, що двомовність, у тім числі масова, не є якимось надзвичайним явищем у світі. За сучасних умов глобалізації значна частка населення у різних країнах, крім рідної мови, володіє однією, або декількома так званими мовами міжнародного спілкування: англійською, а також іспанською, французькою, китайською, арабською, російською. Це стосується не лише колишніх колоній європейських країн, де якась європейська мова часто є державною мовою, а й розвинених країн світу. Зокрема, в Європі в деяких країнах частка осіб, які вільно володіють, крім рідної мови, англійською мовою, вже перевищує 50 % від загалу населення.

Мовна політика абсолютної більшості країн, де державна мова не є мовою міжнародного спілкування (попри високий рівень володіння населення мовами міжнародного спілкування), спрямована передусім на підтримку національної мови і культури, забезпечення їхнього домінування у суспільному житті, у сферах освіти, управління та масової інформації. З іншого боку, на офіційному

рівні ніде не проголошується вищість національних мов стосовно інших, а також необхідність відмови від вивчення та застосування мов міжнародного спілкування.

Внутрішньодержавні комунікації, особливо на офіційному рівні, залишаються сферою виняткового використання національної державної мови. Культивується горизонтальний тип масової двомовності, за яким за другою мовою закріплюють певні сфери комунікації (міжнародні відносини, міжнародна інформація). Об'єктивно оцінюючи сучасні виклики для національної мови як глобального надбання національної культури, в демократичних країнах світу не роблять жодних кроків для юридичного захисту мови міжнародного спілкування, яка фактично стала другою. Подібна політика сприяє відкритості сучасних постіндустріальних суспільств і водночас захищає їх від розчинення в глобалізованому світі, забезпечуючи підтримку власної ідентичності шляхом збереження національних лінгвокультурних цінностей.

Двомовність населення України має низку важливих специфічних рис, які суттєво відрізняють її від масової двомовності населення в інших країнах світу, що, відповідно, зумовлює необхідність застосування окремих підходів у мовній політиці.

По-перше, українсько-російська двомовність в Україні є наслідком тривалої політики мовної русифікації населення, яку провадив колоніальний режим за умов відсутності української державності з метою асиміляції українців. Натомість двомовність населення у багатьох країнах Європи, зокрема високий рівень знання англійської мови, зумовлений передусім процесами європейської інтеграції. Двомовність населення України формувалася за умов постійного обмеження мовних прав українців, обмеження функціонального розвитку української мови, натомість двомовність чи багатомовність у країнах Європи формувалася здебільшого за умов суворого гарантування мовних прав людини щодо використання національної мови. Якщо у країнах Європи здебільшого домінує горизонтальний тип двомовності, за якого перша і друга мова мають приблизно однаковий статус у шкалі цінностей людини, доповнюючи одна одну в певних сферах комунікації, то в Україні поширеною є вертикальна двомовність, де вищий соціальний статус у багатьох регіонах має російська мова, внаслідок тривалого обмеження української мови.

По-друге, в Україні русифікація відбувалася не лише шляхом мовної асиміляції українців, а й за допомогою переселення у міста численного російського населення, а також представників інших національностей, які здебільшого розмовляли російською мовою. Крім того, історичні особливості заселення південної та східної частини території України, а також особливості формування державної території сприяли тому, що сьогодні доволі значну частину населення України становлять росіяни. Мовна поведінка значної частини російськомовного населення ще донедавна, до проголошення незалежності України, була негативною, а часто й відверто ворожою щодо української мови. Нормою було свідоме небажання її вивчати. Хоча сьогодні рівень негативного сприйняття української мови серед російськомовного населення значно знизився, в деяких регіонах держави зберігається упереджене

ставлення до державної мови. Натомість двомовність у провідних країнах світу неодмінно супроводжується етнічною та мовною толерантністю.

По-третє, безпосереднім сусідом України є Росія. З нею Україна має найдовший державний кордон. Російська мова вважається мовною міжнародного спілкування. В останні роки Російська Федерація намагається посилити свій вплив на сусідні країни, які виникли після розпаду СРСР. В Росії доволі сильні позиції політичних сил шовіністичного, імперського світогляду, які не зможуть змиритися з втратою нею ролі однієї з провідних світових держав. Важливими методами впливу Росії на сусідні країни є спроба втручання в їхню мовну політику, політичний тиск з метою посилення в цих країнах ролі російської мови, які впроваджують під прикриттям гасел про забезпечення мовних прав населення, зокрема російськомовного.

Наслідком зазначених особливостей двомовності населення України є те, що чимало населення України виступає за надання російській мові статусу другої державної мови, незважаючи на те, що мовні права російськомовного населення не перебувають під загрозою. Надання російській мові статусу другої державної мови сприятиме законодавчому закріпленню переваг, які вже й так вона має як засіб міжнародного спілкування, а також як колишня імперська мова, й може призвести до остаточного занепаду української мови на значній території України.

На наш погляд, для мовної політики сучасної України головною ціллю водночас із гарантуванням мовних прав населення є забезпечення повноцінного розвитку української мови як єдиної державної в Україні.

З проголошенням незалежності України простежено тенденції до поліпшення становища української мови, проте критичної точки ще не пройдено і зберігається небезпека остаточного закріплення поділу України на двомовне суспільство. Такий стан сприятиме постійній політичній внутрішній і зовнішній напруженості в державі. Сьогодні мовний чинник відіграє надто важливу роль у формуванні сучасної політичної ситуації. Підсумки виборів Президента України 2004 р. і 2009 р., а також виборів 2006 р., 2007 р. і 2011 р. у Верховну Раду України фактично відобразили політичний розподіл України на російськомовну та україномовну. Допоки буде існувати такий розподіл, доти існуватиме спокуса використовувати його з політичною метою.

Наступне важливе завдання мовної політики в Україні – забезпечити мовні права представників етнічних меншин, сприяти розвитку їхніх мов. Право на підтримку національної самобутності шляхом спілкування рідною мовою зазначено у Гаазьких рекомендаціях щодо національних меншин. Вирішення цього завдання не повинно перешкоджати розвитку державної мови та повноцінному її функціонуванню у всіх сферах суспільного життя. Державна мова має бути засобом інтеграції національних меншин в українське суспільство. Важливим є знання національними меншинами державної мови.

З огляду на складність сучасної мовної ситуації в Україні, значні її територіальні особливості, різний ступінь мовної русифікації окремих регіонів, актуальності набуває питання забезпечення послідовності мовної політики, розробки регіональних засад мовної політики залежно від конкретних особливостей мовної ситуації. Для проведення ефективної мовної політики

територію держави доцільно поділити на декілька частин залежно від головних мовних проблем, особливостей етномовних процесів, складності мовної ситуації.

Зокрема, на територіях, де значна частина населення не володіє державною мовою, а передусім це Крим, деякі місцевості на сході України, місця компактного проживання угорців, румунів на заході України, Південна Бессарабія, першочерговим завданням є *досягнення вільного володіння усім населенням українською мовою*. Іншим важливим завданням у цих регіонах, зокрема в місцях компактного проживання угорців, румунів, болгар, гагаузів, молдован, кримських татар є *забезпечення мовних прав цих національних меншин*, передусім можливості здобувати середню освіту своєю національною мовою. Представники етнічних меншин, які з повагою ставляться до своєї етнічної мови, зазвичай мають високий ступінь мовної толерантності, тобто з повагою ставляться до державної мови.

У регіонах і місцевостях, де, з одного боку, більшість населення вважає рідною мовою українську, а з іншого – деякі мовні параметри, а також матеріали соціологічних досліджень засвідчують про домінування у міжетнічних відносинах російської мови (передусім це великі міста й урбанізовані території на сході, півдні України, а також частини у центральній частині держави) очевидно, що питання забезпечення вільного володіння українською мовою стає менш актуальним. Тут існує двомовність населення, здебільшого це вертикальна двомовність, з домінуючою роллю російської мови. Головне завдання у таких регіонах – *змінити тип двомовності з вертикальної на горизонтальну*, тобто, сформуванню ситуацію паритету мов. Досягнути цього можна завдяки підвищенню комунікативної потужності української мови. Сприятиме цьому чітке забезпечення вимог законодавства України щодо використання української мови як державної мови відповідно до Конституції України, законів України, а також рішення Конституційного суду України про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України. З іншого боку, підвищення комунікативної потужності української мови – це також і заходи з підтримки української мови, передусім у публічних сферах, підтримки україномовного продукту в засобах масової інформації, проведення різноманітних заходів з функціонального розвитку української мови.

Нарешті в регіонах, де за матеріалами статистики, мовна ситуація загалом сприятлива для розвитку державної мови, й роль української мови відповідає її статусу в державі, а це західна частина України, головним завданням стає *підвищення культури мовлення населення*.

Щоб вирішити актуальні завдання мовної політики, важливо *підвищити демографічну потужність української мови*, що безпосередньо пов'язано з подоланням демографічної кризи в Україні. Особливо складною є ситуація у сільській місцевості в центральній частині населення України, де депопуляція населення триває уже впродовж багатьох десятиріч.

Є тісний зв'язок між сучасними мовними та соціально-економічними проблемами держави, незважаючи на намагання окремих політичних сил його усіляко применшити. Наприклад, проблема поліпшення становища в українському селі, проблема розвитку малих міських поселень – це важливі

соціально-економічні проблеми України. Вирішення цих проблем сприятиме й поліпшенню мовної ситуації, зокрема розвитку української мови, адже в багатьох регіонах України саме у сільській місцевості та невеликих міських поселеннях збереглися українські мовні середовища, домінує україномовне населення.

Вирішення значної частини соціально-економічних проблем населення держави, підвищення рівня добробуту жителів України, формування в державі середнього класу, за низкою параметрів – це важливий крок на шляху до поліпшення мовної ситуації в країні. З іншого боку, збереження складного соціально-економічного становища, зубожіння населення, безробіття, збільшення дистанції між біднішою і багатішою частиною населення, сприятиме постійному загостренню мовних проблем, їхній політизації, спекуляціям щодо мовного питання.

Окремої уваги в процесі впровадження мовної політики потребує столиця України – Київ. У попередніх розділах уже зазначалося, що, попри домінування російської мови в мовному середовищі міста, населення столиці здебільшого позитивно сприймає заходи з підвищення статусу української мови, розширення сфер її використання.

Є й зовнішні чинники, які сприяють «українізації» міста. Київ залишається найбільшим в Україні центром тяжіння мігрантів, найбільше серед яких україномовного населення з Київської та сусідніх областей. Міграційний приріст населення Києва в останні роки щороку становить декілька десятків тисяч осіб, 90 % з яких – це міграція в межах України. Київ – найбільший в Україні центр маятникових переміщень населення. В прилеглих до Києва адміністративних районах Київської області щонайменше третина зайнятого населення працює в столиці. Незважаючи на те, що місто здебільшого російськомовне, сьогодні абсолютна більшість шкіл Києва – україномовні, українською мовою навчається 95 % дітей столиці (інша річ, що українська мова в школах часто звучить лише на уроках), причому на початку 90-их років ХХ ст. переведення шкіл з російської мови викладання на українську відбулося без примусу з боку влади. Більшість населення Києва виступає проти надання російській мові статусу офіційної в Україні.

Для нормалізації мовної ситуації в Криму важливо вирішити два завдання: розширити сферу використання державної мови на території півострова, забезпечити мовні права етнічних меншин, зокрема кримськотатарського населення півострова. Проблема української мови в Криму, безперечно, не зводиться лише до того, що більшість населення не володіє державною мовою, чи до надто високих показників мовної русифікації українського населення півострова чи відсутності україномовних шкіл (хоча це також важливо). Головна проблема – подолати відверто вороже ставлення значної частини жителів півострова до державної мови, яке постійно підживлюється з боку місцевих кримських, а також російських антиукраїнських організацій.

В Криму є значні труднощі з реалізацією мовних прав кримськотатарського населення. Більшість шкіл, в яких сьогодні викладають кримськотатарську мову, – це змішані школи (російсько-кримськотатарські). Шкіл, в яких

викладають лише кримськотатарською мовою, декілька. Важливою проблемою є недостатня кількість підручників кримськотатарською мовою.

На думку деяких представників кримськотатарської інтелігенції, Міністерство освіти та науки Криму саботує розвиток кримськотатарського шкільництва. Ще на початку 2011 р. в школах, які мають статус «кримськотатарських», навчалось лише близько 5,5 тисяч учнів. Крім того, у цих школах лише частину предметів викладають кримськотатарською мовою. Тривожними для кримськотатарської громадськості є також численні випадки відмови школярів кримськотатарської національності вивчати рідну мову.

Для аналізу сценаріїв розвитку мовної ситуації в Україні на найближчі десятиріччя доцільно спочатку чітко виділити, що найімовірніше *розподіл України в мовному відношенні на здебільшого україномовну й здебільшого російському зберігатиметься ще впродовж тривалого часу.*

У найближчі роки тенденції розвитку мовної ситуації визначатиме державна мовна політика. Залежно від її спрямування в Україні можна виділити три сценарії розвитку мовної ситуації:

– за умов мовної політики «українізації», спрямованої на посилення заходів із забезпечення повноцінного функціонування української мови як державної;

– за умови невизначеності мовної політики (тобто ситуація, яка в Україні існувала впродовж майже усього періоду незалежності), збереження статусу української мови як єдиної державної, проте відсутність або недостатність ефективних заходів з реальної підтримки цього статусу;

– за умов надання російській мові статусу другої державної мови, тобто формування офіційної двомовності, або впровадження інших заходів із підвищення статусу російської мови в Україні.

За умов реалізації першого сценарію – провадження з боку держави цілеспрямованої та послідовної політики щодо забезпечення повноцінного функціонування української мови, зокрема заходів з жорсткого дотримання вимог законодавства щодо використання української мови як державної, а також значна бюджетна підтримка розвитку української мови, – теоретично можливо доволі швидко подолати наслідки мовної русифікації українського населення у більшості регіонів України. Потрібними для цього є помітні успіхи в економічній сфері, значне підвищення добробуту населення, що сприятиме формуванню довіри населення до держави (в тім числі й до державної мовної політики), підвищенню його патріотизму, національній єдності населення. За першого сценарію швидке підвищення частки україномовного населення буде відбуватися головно завдяки свідомому переходу на українську мову російськомовних українців, тобто реальної реасиміляції внаслідок підвищення престижу української мови й Української держави.

Другий сценарій, який передбачає збереження статусу української мови як єдиної державної, проте відсутність дієвих засобів на підтримку цього статусу посилюватиме роль регіональних влад у процесі формування та реалізації мовної політики. За цього сценарію частка населення, яке вважає рідною українську мову, буде підвищуватися повільно, на декілька відсотків за десятиріччя. Підвищення частки україномовних осіб у мовному складі жителів держави, а також посилення ролі української мови буде відбуватися головно

внаслідок демографічних переваг україномовного населення. Реальної дерусифікації українського населення російськомовних регіонів як і раніше не буде. За цього сценарію збережуться також значні відмінності мовної ситуації в макрорегіонах України.

Третій сценарій – це надання статусу другої державної російській мові, або якесь інакше підвищення її статусу, подібно до проголошення її регіональною в деяких областях України відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики».

Такий розвиток подій остаточно витіснить українську мову в східних і південних областях України. Це призведе до формування суцільної російськомовної смуги, яка охопить, крім АР Крим, Луганської й Донецької областей, Харківську, Запорізьку, й більшу частину Дніпропетровської та Одеської областей. Згодом сюди можуть увійти деякі інші регіони та місцевості.

Посилення позицій російської мови призведе до того, що в Україні в мовному складі населення частка осіб, що вважають російську мову рідною, буде збільшуватися до межі сумарної демографічної потужності середовищ з домінуванням російської мови. Сьогодні в російськомовних середовищах живе понад 40 % від загалу жителів України.

Ситуація, за якої в Україні частка населення, що вважає рідною мовою російську, перевищить 50 %, малоімовірна, навіть за умови проголошення російської мови другою державною мовою. Адже для цього треба значно розширити російськомовні середовища в центральних і західних регіонах України, що, на наш погляд, проблематично.

По-перше, щоб подолати тенденцію до зниження рівня українсько-російської двомовності населення на заході й у центрі України, треба відновити обов'язкове викладання російської мови в середній школі. Це тривалий процес, який може зіткнутися з опором з боку населення, особливо на заході України, де для більшості жителів російська мова – це мова колишніх окупантів. Крім того, введення другої державної мови вимагає внесення значної кількості змін в існуючі закони і нормативно-правові акти, розробку і впровадження нових законів для забезпечення співіснування і використання двох мов, значні фінансові витрати з бюджетів різних рівнів. Усе це може зайняти багато років.

По-друге, уже йшлося, про те що для збереження й посилення російських мовних середовищ на україномовній частині території України, потрібною є значна кількість активних носіїв російської мови, для яких вона є рідною. У радянський період цю проблему вирішували за рахунок міграції в Україну росіян і російськомовного населення іншого етнічного походження з регіонів Росії й інших республік СРСР. Цій міграції сприяли висока якість життя в Україні, кращі кліматичні умови тощо. У незалежній Україні активна міграція російськомовного населення сходу й півдня держави в центральні й західні області малоімовірна. Якщо російськомовне населення України мігруватиме, наприклад, у західні області, там воно буде швидше українізуватися, ніж сприятиме вагомій підтримці російської мови. Західна Україна змогла доволі успішно опиратися процесам мовної русифікації навіть у радянський період, у

надзвичайно несприятливих для розвитку українського етносу й української мови умовах, а що вже мовити про сучасність.

По-третє, несприятлива демографічна ситуація в російськомовних регіонах веде до зниження частки сходу й півдня України в структурі жителів держави. Крім того, ці регіони, особливо Донбас, за багатьма параметрами депресивні. Попри доволі високий рівень економічного розвитку, а також заробітної зарплати населення, Луганська й Донецька області за інтегральним індексом людського розвитку традиційно займають останні місця в Україні, помітно відстаючи від інших регіонів держави. Зазначимо, що, за винятком Криму та Харківської області, всі інші регіони, де домінує російська мова, в таблиці регіонального людського розвитку займають доволі низькі місця.

Контрольні питання

1. Дайте визначення поняттю «мовна політика». Чому для України особливо важливо здійснювати активну й ефективну мовну політику?

2. Перечисліть найважливіші закони та нормативно-правові акти, що регулюють мовні відносини в Україні.

3. Охарактеризуйте статус української мови в державі відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики».

4. Охарактеризуйте статус російської мови в державі відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики».

5. В чому особливість двомовності населення України (в контексті розробки мовної політики в державі)?

6. Охарактеризуйте регіональні аспекти мовної політики в Україні.

7. Охарактеризуйте взаємозв'язки і взаємозалежності мовної політики України з економічною, соціальною, освітньою, етнічною, регіональною політикою держави.

8. За яких умов може бути ефективною мовна політика «українізації», спрямована на посилення заходів із забезпечення повноцінного функціонування української мови як державної?

9. Як розвиватиметься мовна ситуація в Україні за умови невизначеності мовної політики.

10. До яких наслідків може призвести надання статусу другої державної російській мові, або якесь інакше суттєве підвищення її статусу в Україні?

Додатки до лекції 8

Додаток 1

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про засади державної мовної політики *

Відповідно до положень Конституції України, Декларації прав національностей, Закону України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" тощо,

враховуючи, що вільне використання мов у приватному і суспільному житті відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, та духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини є невід'ємним правом кожної людини;

надаючи важливого значення зміцненню статусу державної – української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності Українського народу, гарантії його національно-державної суверенності;

виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність усіх національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення і консолідації суспільства, цим Законом визначаються засади державної мовної політики в Україні.

Розділ I

Загальні положення

Стаття 1. Визначення термінів

1. Терміни, використані в цьому Законі, вживаються у такому значенні:

державна мова – закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, установах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо;

мовна група – група осіб, що проживає в Україні, яка має спільну рідну мову;

мовна меншина – група осіб, що проживає в Україні, яка має спільну рідну мову, що відрізняється від державної мови, та яка за своєю чисельністю менша, ніж решта населення держави;

регіональна мовна група – група осіб, що проживає у певному регіоні (населеному пункті), яка має спільну рідну мову;

регіон – окрема самоуправна адміністративно-територіальна одиниця, що може складатися з Автономної Республіки Крим, області, району, міста, селища, села;

регіональна мова або мова меншини – мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави;

територія, на якій поширена регіональна мова, – територія однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць України (Автономної Республіки Крим, області, району, міста, селища, села), де регіональна мова є засобом комунікації певної кількості осіб, що виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у цьому Законі;

рідна мова – перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві;
мови національних меншин – мова меншини, що об'єднана спільним етнічним походженням.

Стаття 2. Завдання державної мовної політики

Державна мовна політика в Україні має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української як державної, регіональних мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни в державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособовому та міжнародному спілкуванні, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її мови і культури, зміцнення єдності українського суспільства.

Стаття 3. Право мовного самовизначення

1. Кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною, і вибрати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним і змінювати свої мовні уподобання.

2. Кожен незалежно від етнічного походження, національно-культурної самоідентифікації, місця проживання, релігійних переконань має право вільно користуватися будь-якою мовою у суспільному та приватному житті, вивчати і підтримувати будь-яку мову.

Стаття 4. Законодавство України про мови

1. Законодавство України про мови складається з Конституції України, Декларації прав національностей України, цього Закону, законів України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин", "Про національні меншини", "Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин" та інших законів України, а також міжнародних договорів, що регулюють питання використання мов, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Основи державної мовної політики визначаються Конституцією України, а порядок застосування мов в Україні – виключно цим Законом, з норм якого мають виходити інші правові акти, що визначають особливості використання мов у різних сферах суспільного життя.

2. Якщо чинним міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені в законодавстві України про мови, то застосовуються норми, які містять більш сприятливі положення щодо прав людини.

Стаття 5. Цілі та принципи державної мовної політики

1. Державна мовна політика України базується на визнанні і всебічному розвитку української мови як державної і гарантуванні вільного розвитку регіональних мов або мов меншин, інших мов, а також права мовного самовизначення і мовних уподобань кожної людини.

2. При здійсненні державної мовної політики Україна дотримується таких цілей і принципів:

1) визнання всіх мов, які традиційно використовуються в межах держави чи її певної території, національним надбанням, недопущення привілеїв чи обмежень за мовними ознаками;

2) забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території держави із створенням можливості паралельного використання регіональних мов або мов меншин на тих територіях і в тих випадках, де це є виправданим;

3) сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формі у сфері освіти, в засобах масової інформації і створення можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в судочинстві, в економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя в межах територій, на яких такі мови використовуються, та з урахуванням стану кожної мови;

4) підтримання і розвиток культурних взаємин між різними мовними групами;

5) забезпечення умов для вивчення української мови як державної, регіональних мов або мов меншин, інших мов і викладання цими мовами з урахуванням стану кожної мови на відповідних рівнях освіти у державних і комунальних навчальних закладах;

6) сприяння здійсненню наукових досліджень у сфері мовної політики;

7) розвиток міжнародного обміну з питань, що охоплюються цим Законом, стосовно мов, які використовуються у двох або декількох державах;

8) поважання меж ареалу розповсюдження регіональних мов або мов меншин з метою забезпечення того, щоб існуючий або новий адміністративно-територіальний устрій не створював перешкод для їх розвитку;

9) застосування принципу плюрилінгвізму, за якого кожна особа в суспільстві вільно володіє кількома мовами, на відміну від ситуації, коли окремі мовні групи володіють тільки своїми мовами.

3. Держава сприяє розвитку багатомовності, вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед тих, які є офіційними мовами Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій.

Стаття 6. Державна мова України

1. Державною мовою України є українська мова.

2. Українська мова як державна мова обов'язково застосовується на всій території України при здійсненні повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, у міжнародних договорах, у навчальному процесі в навчальних закладах в межах і порядку, що визначаються цим Законом.

Держава сприяє використанню державної мови в засобах масової інформації, науці, культурі, інших сферах суспільного життя.

3. Обов'язковість застосування державної мови чи сприяння її використанню у тій чи іншій сфері суспільного життя не повинні тлумачитися як заперечення або применшення права на користування регіональними мовами або мовами меншин у відповідній сфері та на територіях поширення.

4. Норми української мови встановлюються у словниках української мови та українському правописі. Порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису як загальнообов'язкових довідкових посібників при використанні української мови, а також порядок офіційного видання цих довідників визначаються Кабінетом Міністрів України. Держава сприяє використанню нормативної форми української мови в засобах масової інформації, інших публічних сферах.

5. Жодне положення цього Закону не може тлумачитися як таке, що спрямоване на звуження сфери використання державної мови.

Стаття 7. Регіональні мови або мови меншин України

1. Принципи мовної політики, викладені у статті 5 цього Закону, застосовуються до всіх регіональних мов або мов меншин України, які живаються в межах її території.

2. У контексті Європейської хартії регіональних мов або мов меншин до регіональних мов або мов меншин України, до яких застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, що передбачені у цьому Законі, віднесені мови: російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька.

3. До кожної мови, визначеної у частині другій цієї статті, застосовуються заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин, що передбачені у цьому Законі, за умови, якщо кількість осіб – носіїв регіональної мови, що проживають на території, на якій поширена ця мова, становить 10 відсотків і більше чисельності її населення.

За рішенням місцевої ради в окремих випадках, з урахуванням конкретної ситуації, такі заходи можуть застосовуватися до мови, регіональна мовна група якої становить менше 10 відсотків населення відповідної території.

Право ініціювання питання щодо застосування заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин, належить також мешканцям території, на якій поширена ця мова.

У разі збору підписів понад 10 відсотків осіб, які мешкають на певній території, місцева рада зобов'язана прийняти відповідне рішення протягом 30 днів з моменту надходження підписних листів. Дії або бездіяльність місцевої ради можуть бути оскаржені до суду в порядку адміністративного судочинства.

Порядок формування ініціативних груп та складання підписних листів у такому випадку визначається законодавством про референдуми.

4. Чисельність регіональної мовної групи на певній території визначається на підставі даних Всеукраїнського перепису населення про мовний склад

населення у розрізі адміністративно-територіальних одиниць (Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст, селищ, сіл).

5. При проведенні Всеукраїнського перепису населення для виявлення належності фізичних осіб до конкретних мовних груп у переписному листі має бути використано запитання про мову, яке б ідентифікувало рідну мову особи, що належності до тієї чи іншої мовної групи.

6. Регіональна мова або мова меншини (мови), що відповідає умовам частини третьої цієї статті, використовується на відповідній території України в роботі місцевих органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, застосовується і вивчається в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовується в інших сферах суспільного життя в межах і порядку, що визначаються цим Законом.

7. У межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини, що відповідає умовам частини третьої цієї статті, здійснення заходів щодо розвитку, використання і захисту регіональної мови або мови меншини, передбачених цим Законом, є обов'язковим для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб.

8. За межами території, на якій поширена регіональна мова, вона може вільно використовуватися, у порядку, що визначається цим Законом.

9. Жодне з положень цього Закону про заходи щодо розвитку, використання і захисту регіональних мов або мов меншин не повинне тлумачитися як таке, що створює перешкоди для використання державної мови.

Стаття 8. Захист мовних прав і свобод людини і громадянина

1. Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення державної, регіональних мов або мов меншин в офіційних документах і текстах, що веде до створення перешкод і обмежень у користуванні ними, порушення прав людини, а також розпалювання ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену статтею 161 Кримінального кодексу України.

2. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої мовні права і свободи від порушень і протиправних посягань.

3. Кожному гарантується право на захист у відповідних державних органах і суді своїх мовних прав і законних інтересів, мовних прав і законних інтересів своїх дітей, на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, юридичних і фізичних осіб, якими порушуються мовні права і свободи людини і громадянина.

4. Кожен має право звертатися за захистом своїх мовних прав і свобод до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

5. Кожен має право після використання всіх національних форм і засобів правового захисту звертатися за захистом своїх мовних прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Розділ II

Мова роботи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, судочинства, економічної і соціальної діяльності

Стаття 9. Мова ведення засідань Верховної Ради України

1. Засідання Верховної Ради України, її комітетів і комісій ведуться державною мовою. Промовець може виступати іншою мовою. Переклад його виступу на державну мову, у разі необхідності, забезпечує Апарат Верховної Ради України.

2. Проекти законів, інших нормативних актів вносяться на розгляд Верховної Ради України державною мовою.

Стаття 10. Мова актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування

1. Акти вищих органів державної влади приймаються державною мовою і офіційно публікуються державною, російською та іншими регіональними мовами або мовами меншин.

2. Акти місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування приймаються і публікуються державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, акти місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування приймаються державною мовою або цією регіональною мовою, або мовою меншини (мовами) та офіційно публікуються цими мовами.

Стаття 11. Мова роботи, діловодства і документації органів державної влади та органів місцевого самоврядування

1. Основною мовою роботи, діловодства і документації органів державної влади та органів місцевого самоврядування є державна мова. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, в роботі, діловодстві і документації місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування може використовуватися регіональна мова (мови). У листуванні цих органів з органами державної влади вищого рівня дозволяється застосовувати цю регіональну мову (мови).

2. Держава гарантує відвідувачам органів державної влади і органів місцевого самоврядування надання послуг державною мовою, а в межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, – і цією регіональною мовою (мовами). Необхідність забезпечення такої гарантії має враховуватися при доборі службових кадрів.

3. Посадові та службові особи зобов'язані володіти державною мовою, спілкуватися нею із відвідувачами, а в межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, з відвідувачами, що вживають регіональну мову (мови), – цією регіональною мовою (мовами). Особам, що вживають регіональну мову (мови),

забезпечується право подавати усні чи письмові заяви та отримувати відповіді на них цією регіональною мовою (мовами).

4. Мовою роботи конференцій, зборів та інших офіційних зібрань, які проводяться органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, є державна мова. В їх роботі можуть використовуватися й інші мови. У межах території, на якій відповідно до умов частини третьої статті 8 цього Закону поширена регіональна мова (мови), у роботі конференцій, зборів та інших офіційних зібрань може використовуватися і ця регіональна мова (мови). У разі необхідності забезпечується відповідний переклад.

5. Тексти офіційних оголошень, повідомлень виконуються державною мовою. У межах території, на якій відповідно до умов частини третьої статті 8 цього Закону поширена регіональна мова (мови), за рішенням місцевої ради такі тексти можуть розповсюджуватися у перекладі цією регіональною або російською мовою (мовами).

6. Найменування органів державної влади і органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій, написи на їх печатках, штампах, штемпелях, офіційних бланках і табличках виконуються державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, за рішенням місцевої ради з урахуванням стану регіональної мови зазначені найменування і написи можуть виконуватися державною і регіональною мовою (мовами).

Стаття 12. Мова документів про вибори та референдуми

1. Документація про вибори Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів і посадових осіб місцевого самоврядування, документація всеукраїнських і місцевих референдумів оформляється державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, документація про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів і посадових осіб місцевого самоврядування за рішенням територіальної виборчої комісії, документація місцевих референдумів за рішенням місцевої ради оформляється і цією регіональною мовою (мовами).

2. Виборчі бюлетені друкуються державною мовою. У межах території, на якій відповідно до умов частини третьої статті 8 цього Закону поширена регіональна мова, виборчі бюлетені по виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів і посадових осіб місцевого самоврядування за рішенням територіальної виборчої комісії можуть оформлятися і відповідною регіональною мовою (мовами).

3. Бюлетені для голосування на всеукраїнському або місцевому референдумі друкуються державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова, що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, у бюлетені для голосування на всеукраїнському або місцевому референдумі за

рішенням місцевої ради поруч із текстом державною мовою розміщується його переклад цією регіональною мовою (мовами).

4. Інформаційні плакати кандидатів на пост Президента України, кандидатів у народні депутати України, у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, у депутати і посадові особи місцевого самоврядування від політичних партій друкуються державною мовою. За заявою відповідного суб'єкта виборчого процесу поруч із текстом державною мовою розміщується його переклад регіональною мовою (мовами).

5. Матеріали передвиборної агітації виконуються державною мовою або регіональною мовою (мовами) на розсуд самого кандидата, політичної партії чи її місцевої організації – суб'єктів виборчого процесу.

Стаття 13. Мова документів, що посвідчують особу або відомості про неї

1. Паспорт громадянина України або документ, що його заміняє, і відомості про його власника, що вносяться до нього, виконуються державною мовою і поруч, за вибором громадянина, однією з регіональних мов або мов меншин України. Дія цього положення поширюється й на інші офіційні документи, що посвідчують особу громадянина України або відомості про неї (записи актів громадянського стану і документи, що видаються органами реєстрації актів громадянського стану, документ про освіту, трудова книжка, військовий квиток та інші офіційні документи), а також документи, що посвідчують особу іноземця або особу без громадянства, у разі наявності письмової заяви особи.

2. Документ про освіту, отриману в навчальному закладі з навчанням регіональною мовою, за заявою особи виконується двома мовами – державною і поруч відповідною регіональною.

Стаття 14. Мова судочинства

1. Судочинство в Україні у цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах здійснюється державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, за згодою сторін суди можуть здійснювати провадження цією регіональною мовою (мовами).

2. Професійний суддя повинен володіти державною мовою. У межах території, на якій відповідно до умов частини третьої статті 8 цього Закону поширена регіональна мова, держава гарантує можливість здійснювати судове провадження цією регіональною мовою (мовами). Необхідність забезпечення такої гарантії має враховуватися при доборі суддівських кадрів.

3. Сторони, які беруть участь у справі, подають до суду письмові процесуальні документи і докази, викладені державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, допускається подача до суду письмових процесуальних документів і доказів, викладених цією регіональною мовою (мовами), з перекладом, у разі необхідності, на державну мову без додаткових витрат для сторін процесу.

4. Особам, що беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або

іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача у встановленому процесуальним законодавством порядку. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, послуги перекладача з регіональної мови або мови меншини (мов), у разі їх необхідності, надаються без додаткових для цих осіб витрат.

5. Слідчі і судові документи складаються державною мовою.

6. Слідчі і судові документи відповідно до встановленого процесуальним законодавством порядку вручаються особам, які беруть участь у справі (обвинуваченому у кримінальній справі), державною мовою, або в перекладі їх рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють.

Стаття 15. Мова досудового розслідування, дізнання і прокурорського нагляду

Мовою роботи та актів з питань досудового розслідування, дізнання і прокурорського нагляду в Україні є державна мова. Поряд із державною мовою при проведенні досудового розслідування, дізнання та прокурорського нагляду можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин України, інші мови. Кожна особа має право бути невідкладно повідомлена мовою, яку вона розуміє, про мотиви арешту чи затримання і про природу та причини звинувачення проти неї і захищати себе, користуючись цією мовою, у разі необхідності, з безкоштовною допомогою перекладача.

Стаття 16. Мова нотаріального діловодства

Нотаріальне діловодство в Україні здійснюється державною мовою. Якщо особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не володіє державною мовою, за її заявою тексти оформлюваних документів мають бути перекладені нотаріусом або перекладачем мовою, якою вона володіє.

Стаття 17. Мова юридичної допомоги

Адвокат надає юридичну допомогу фізичним і юридичним особам державною мовою або іншою мовою, прийнятною для замовника.

Стаття 18. Мова економічної і соціальної діяльності

1. В економічній і соціальній діяльності державних підприємств, установ та організацій основною мовою є державна мова, а також вільно використовуються російська та інші регіональні мови або мови меншин.

2. В економічній і соціальній діяльності об'єднань громадян, приватних підприємств, установ та організацій, громадян – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб вільно використовуються державна мова, регіональні мови або мови меншин, інші мови.

3. У внутрішніх правилах підприємств, установ та організацій будь-якої форми власності забороняється прийняття будь-яких положень, що виключають або обмежують у спілкуванні співробітників використання державної мови, російської, інших регіональних мов або мови меншин. В роботі підприємств можуть використовуватися й інші мови.

Стаття 19. Мова міжнародних договорів України

Мовами міжнародних договорів України, а також угод підприємств, установ і організацій України з підприємствами, установами та організаціями інших держав є державна мова і мова іншої сторони (сторін), якщо інше не передбачено самим міжнародним договором.

Розділ III

Мова освіти, науки, інформації і культури

Стаття 20. Мова освіти

1. Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян України, яке реалізується в рамках цього Закону, за умови обов'язкового вивчення державної мови в обсязі, достатньому для інтеграції в українське суспільство.

2. Громадянам України гарантується право отримання освіти державною мовою і регіональними мовами або мовами меншин. Це право забезпечується через мережу дошкільних дитячих установ, загальних середніх, позашкільних, професійно-технічних і вищих державних і комунальних навчальних закладів з українською або іншими мовами навчання, яка створюється відповідно до потреб громадян згідно із законодавством України про освіту.

3. Потреба громадян у мові навчання визначається в обов'язковому порядку за заявами про мову навчання, які подаються учнями (для неповнолітніх – батьками або особами, які їх замінюють), студентами при вступі до державних і комунальних навчальних закладів, а також, у разі потреби, у будь-який час протягом навчання.

4. Державні і комунальні навчальні заклади у встановленому порядку створюють окремі класи, групи, в яких навчання ведеться іншою мовою, ніж у навчальному закладі в цілому, за наявності достатньої кількості відповідних заяв про мову навчання від учнів (для неповнолітніх – від батьків або осіб, які їх замінюють), студентів згідно із законодавством України про освіту.

5. З метою підтримання нечисленних мовних груп у встановленому законом порядку встановлюються нормативи формування малокомплектних навчальних закладів, класів, груп і забезпечуються умови для їх функціонування.

6. Мова навчання у приватних навчальних закладах усіх освітніх рівнів визначається засновниками (власниками) цих закладів.

7. В усіх загальних середніх навчальних закладах забезпечується вивчення державної мови і однієї з регіональних мов або мов меншин. Обсяг вивчення регіональних мов або мов меншин визначається місцевими радами відповідно до законодавства про освіту з урахуванням поширеності цих мов на відповідній території.

8. У державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням регіональними мовами вивчення предметів ведеться регіональними мовами (за винятком української мови і літератури, вивчення яких ведеться українською мовою).

9. Тести для зовнішнього оцінювання якості освіти укладаються державною мовою. За бажанням особи тести надаються у перекладі на регіональну мову або мову меншин (за винятком тесту з української мови і літератури).

10. Співбесіда або інші форми контролю, якщо такі передбачені при вступі у навчальний заклад, проводяться державною мовою або мовою, якою здійснюється навчання у цьому закладі, за бажанням абітурієнта.

11. Держава забезпечує підготовку педагогічних кадрів для навчальних закладів з навчанням регіональними мовами або мовами меншин, здійснює методичне забезпечення такої підготовки.

12. Навчальні заклади можуть створювати класи, групи з навчанням іноземними мовами.

Стаття 21. Мова у сфері науки

Громадянам України гарантується право вільного використання у сфері наукової діяльності державної, регіональних мов або мов меншин, інших мов. Держава сприяє створенню відповідної мовної інфраструктури, що включає можливість використовувати у науковій діяльності державну, регіональні мови або мови меншин, інші мови, у тому числі іноземні, читати цими мовами наукову літературу, проводити наукові заходи, публікувати результати науково-дослідних робіт і наукові видання, здійснювати інші подібні дії. Результати науково-дослідних робіт оформляються державною, регіональною мовою або мовою меншин, іншою мовою – за вибором виконавців робіт.

У періодичних наукових виданнях, які публікуються державною мовою, виклад окремих положень наукових результатів подається регіональними мовами або мовами меншин, іншими мовами. У періодичних наукових виданнях, які публікуються регіональними мовами або мовами меншин, іншими мовами, виклад основних наукових результатів подається державною мовою.

Стаття 22. Мова у сфері інформатики

1. Основними мовами інформатики в Україні є українська, російська та англійська мови. Комп'ютерні системи та їх програмне забезпечення, що використовуються органами державної влади і органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, установами та організаціями, повинні забезпечуватися можливістю обробляти україномовні, російськомовні та англійськомовні тексти. У державних комп'ютерних системах та їх програмному забезпеченні можуть вільно використовуватися інші мови.

2. Мова приватних комп'ютерних систем та їх програмного забезпечення визначається власниками цих систем.

Стаття 23. Мова у сфері культури

1. Держава, підкреслюючи важливість міжкультурного діалогу і багатомовності, дбає про розвиток україномовних форм культурного життя, гарантує вільне використання регіональних мов або мов меншин у сфері культури, невтручання у творчу діяльність діячів культури і забезпечує реалізацію прав і культурних інтересів усіх мовних груп в Україні.

2. З метою широкого ознайомлення громадян України з досягненнями культури інших народів світу в Україні забезпечуються переклади і видання художньої, політичної, наукової та іншої літератури українською мовою, регіональними мовами або мовами меншин, іншими мовами.

3. Оголошення і супровід (конферанс) концертів, інших культурних заходів, що проводять особи, які належать до різних мовних груп, виступів зарубіжних митців можуть здійснюватися державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин, іншими мовами на вибір організаторів заходу.

4. Виготовлення копій фільмів іноземного виробництва, які розповсюджуються для показу в кінотеатрах, публічному комерційному відео і домашньому відео в Україні, здійснюється мовою оригіналу або із дублюванням або озвученням чи субтитруванням державною мовою, або регіональними мовами, або мовами меншин на замовлення дистриб'юторів і прокатників з урахуванням мовних потреб споживачів.

Розділ IV

Мова у сфері інформації і зв'язку

Стаття 24. Мова засобів масової інформації і видавництв

1. Кожному гарантується право споживати інформаційну продукцію засобів масової інформації будь-якою мовою. Це право з поважанням принципу незалежності і самостійності засобів масової інформації забезпечується створенням умов для розповсюдження інформації різними мовами і вільного вибору мови її споживання. Держава сприяє виданню і розповсюдженню аудіо- та аудіовізуальних творів, друкованих видань державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин.

2. Офіційна інформація про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування поширюється державною мовою, а у межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, – також цією регіональною мовою (мовами). У разі поширення офіційної інформації мовою, яка відрізняється від державної, поширювач повинен забезпечити автентичний переклад з мови, на якій поширюється ця інформація, на державну мову.

3. Телерадіоорганізації України можуть на власний розсуд вести мовлення державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин, мовами міжнародного спілкування та іншими мовами – як однією, так і кількома мовами. Обсяги загальнодержавного, регіонального і місцевого мовлення державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин мають відповідати чисельності мовних груп і визначаються самими мовниками.

4. Трансляція аудіовізуальних творів здійснюється мовою оригіналу або із дублюванням, озвученням чи субтитруванням державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин на розсуд телерадіоорганізацій. За наявності технічних можливостей телерадіоорганізації здійснюють трансляцію аудіовізуальних творів кількома мовами із забезпеченням вільного вибору споживачами мови цих творів.

5. Держава гарантує свободу прямого прийому радіо- і телепередач із сусідніх країн, які транслюються такими самими або схожими до державної мови або до регіональних мов і мов меншин України мовами, і не перешкоджає ретрансляції радіо- і телепередач із сусідніх країн, які випускаються в ефір такими мовами, а також забезпечує свободу виявлення поглядів і вільне

поширення інформації друкованих засобів інформації такими мовами. Здійснення зазначених свобод може мати обмеження, які встановлені законом.

6. Мова друкованих засобів масової інформації визначається їх засновниками відповідно до установчих документів.

7. Друкована продукція службового та ужиткового користування (бланки, форми, квитанції, квитки тощо), що розповсюджується органами державної влади і органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, установами та організаціями, видається державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього Закону, за рішенням місцевої ради така продукція може видаватися і цією регіональною мовою (мовами). У видавництві друкованої продукції ужиткового користування, що розповсюджується приватними підприємствами, установами, організаціями, приватними підприємцями, громадянами, вільно використовуються державна мова, регіональні мови або мови меншин та інші мови.

Стаття 25. Мова у сфері поштового зв'язку і телекомунікацій

1. У сфері надання послуг поштового зв'язку і телекомунікацій в Україні вживаються державна мова, регіональні мови або мови меншин.

2. Адреси відправника та одержувача поштових відправлень, телеграм, що пересилаються в межах України, мають виконуватися державною мовою. Текст телеграми може бути написаний будь-якою мовою з використанням літер кирилиці або латинської абетки.

3. Міжнародні поштові відправлення і повідомлення, які передаються через телекомунікаційні мережі загального користування, обробляються з використанням мов, передбачених міжнародними договорами України.

Стаття 26. Мова реклами і маркування товарів

1. Рекламні оголошення, повідомлення та інші форми аудіо- і візуальної рекламної продукції виконуються державною мовою або іншою мовою на вибір рекламодавця.

2. Знаки для товарів і послуг наводяться у рекламі у тому вигляді, в якому їм надана правова охорона в Україні відповідно до закону.

3. Маркування товарів, інструкції про їх застосування тощо виконуються державною мовою і регіональною мовою або мовою меншини. За рішенням виробників товарів поруч із текстом, викладеним державною мовою, може розміщуватися його переклад іншими мовами. Маркування товарів для експорту виконується будь-якими мовами.

Розділ V

Мова топонімів та імен громадян

Стаття 27. Мова топонімів

1. Топоніми (географічні назви) – назви адміністративно-територіальних одиниць, залізничних станцій, вулиць, майданів тощо – утворюються і подаються державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини, що відповідає умовам частини третьої статті 8 цього

Закону, поруч із топонімом державною мовою відтворюється його відповідник цією регіональною мовою (мовами). У разі потреби наводиться латиноалфавітний відповідник (транслітерація) топоніма, поданого державною мовою.

2. Відтворення українських топонімів регіональною мовою або мовою меншини (мовами) здійснюється відповідно до традицій мови відтворення. Їх відтворення іншими мовами здійснюється у транскрипції з державної мови.

3. Топоніми із-за меж України подаються державною мовою у транскрипції з мови оригіналу.

4. Картографічні видання, призначені для використання в Україні, готуються і видаються українською мовою.

Стаття 28. Мова імен громадян України

1. Імена громадян України подаються державною мовою відповідно до українського правопису.

2. Регіональними та іншими мовами імена громадян України подаються відповідно до встановлених нормативів.

3. Кожен громадянин України має право використовувати своє прізвище та ім'я (по батькові) рідною мовою згідно із традиціями цієї мови, а також право на їх офіційне визнання. При використанні цього права запис прізвища та імені (по батькові) в паспорті громадянина України, паспорті громадянина України для виїзду за кордон та інших офіційних документах виконується у транскрипції з української, російської або іншої мови за вибором громадянина.

4. Запис прізвища та імені (по батькові) в паспортах та інших офіційних документах здійснюється із попереднім схваленням власника.

5. Кожен громадянин України має право на виправлення помилкового запису свого прізвища та імені (по батькові) в паспортах та інших офіційних документах, у тому числі внаслідок порушення вимог частин третьої та четвертої цієї статті.

Розділ VI

Мова збройних сил України та інших збройних формувань

Стаття 29. Мова Збройних Сил України та інших військових формувань

Мовою статутів, документації, діловодства, команд та іншого статутного спілкування у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, є державна мова.

Розділ VII

Сприяння розвитку української мови і культури за межами України

Стаття 30. Сприяння розвитку української мови і культури за межами України

Держава відповідно до міжнародних норм і міждержавних угод сприяє розвитку української мови і культури за кордоном, задоволенню національно-культурних потреб закордонних українців, надає згідно з нормами

міжнародного права всебічну допомогу, за їх бажанням, освітнім школам, науковим установам, національно-культурним товариствам українців, громадянам українського походження, які проживають у зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяє навчанню громадян українського походження в навчальних закладах України.

Розділ VIII

Виконання Закону України «Про засади державної мовної політики»

Стаття 31. Виконання цього Закону

1. Організація виконання Закону України "Про засади державної мовної політики" покладається на Кабінет Міністрів України, центральні і місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, керівників об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій в межах їх компетенції.

2. Контроль за виконанням цього Закону здійснюють Верховна Рада України у формі парламентського контролю, а також інші органи державної влади і органи місцевого самоврядування, уповноважені на це законодавством України.

3. Органи судової влади забезпечують судовий захист виконання цього Закону.

Розділ IX

Відповідальність за порушення Закону України «Про засади державної мовної політики»

Стаття 32. Відповідальність за порушення Закону України "Про засади державної мовної політики"

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи, громадяни, винні у порушенні Закону України "Про засади державної мовної політики", несуть адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства України.

Розділ X

Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування. Опублікування Закону забезпечується державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин, іншими мовами.

2. З дня набрання чинності цим Законом втрачають чинність:

Закон Української РСР "Про мови в Українській РСР" (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1989 р., № 45, ст. 631; Відомості Верховної Ради України, 1995 р., № 13, ст. 85; 2003 р., № 24, ст. 159);

Постанова Верховної Ради Української РСР "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про мови в Українській РСР" (Відомості Верховної Ради Української РСР, 1989 р., № 45, ст. 632).

3. До приведення у відповідність із цим Законом чинні нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону.

4. Кабінету Міністрів України:

у тримісячний термін забезпечити приведення своїх нормативно-правових актів і нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у відповідність із цим Законом;

вжити заходів до того, щоб відповідні органи влади, організації і установи, їх посадові та службові особи, усі громадяни були поінформовані про права та обов'язки, визначені цим Законом;

доручити спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у галузі статистики, його територіальним органам у тримісячний термін забезпечити відповідні місцеві ради даними Всеукраїнського перепису населення про мовний склад населення адміністративно-територіальних одиниць відповідно до частини третьої статті 7 цього Закону.

5. Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення у тримісячний термін забезпечити приведення раніше виданих телерадіоорганізаціям ліцензій на мовлення до вимог цього Закону без додаткових витрат для ліцензіатів.

* без розділу XI «Перехідні положення».

Текст Закону наведено за: Верховна Рада України. Офіційний портал. Текстова версія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/>

Література

Атлас української мови : у 3 т.; Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984 – 498 с.; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988 – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 2001 – 267 с.

Білецький В. С. Мовно-культурне поле Східної України / Володимир Білецький. – Донецьк : Укр. культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2006. – 24 с.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.

Виноградов В. А. Социолингвистическая типология. Западная Африка / Виноградов В. А., Коваль А. И., Порхомовский В. Я. : [АН СССР. Ин-т языкознания]. – М. : Наука, 1984. – 128 с.

Губогло М. Н. Современные этноязыковые процессы (опыт, уроки и задачи этосоциологического изучения) / М. Н. Губогло // Расы и народы. – 1979. – № 9. – С. 9–31.

Губогло М. Н. Языки этнической мобилизации / М. Н. Губогло. – М. : Шк. «Языки рус. культуры», 1998. – 811 с.

Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д. И. (гл. ред.) и др. – М., 1985. – 608 с.

Дністрянський М. С. Етнополітична географія України : проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.

Жилко. Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1958. – 171 с.

Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» / Відомості Верховної Ради. – 1989, Додаток до № 45. – С. 631.

Залізник Г. Мовна ситуація Києва : день сьогоднішній та прийдешній / Ганна Залізник, Лариса Масенко. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 95 с.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. / ЦСУ СССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – 210 с.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : в 7 т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М. : Статистика, 1973. – 467 с.

Іванишин В. Мова і нація / Василь Іванишин, Ярослав Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 218 с.

Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. Серія 1. Демографія. – Т. 5. – Вип. 2. – № 124. – Харків, 1928. – 210 с.

Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / Кубійович Володимир. – Весбаден, 1993. – 175 с.

Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер. – М. : Из-во АН СССР, 1951. – 108 с. – (Труды ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; новая серия ; т. XV).

Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 685 с.

Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Роман Лозинський. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 358 с.

Мала енциклопедія етнології / Відп. ред. Римаренко Ю. І. – К. : Генеза; Довіра, 1996. – 942 с.

Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.

Наказ Державного комітету статистики України № 341 від 31 липня 2001 р. «Про затвердження Інструкції щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року і заповнення переписної документації».

Наказ Державного комітету статистики України № 431 від 30 грудня 1999 р. «Про затвердження Програми Всеукраїнського перепису населення 2001 року».

Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К. : Наук. думка, 1975. – 276 с.

Национальный состав населения СССР : По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / [Госкомстат СССР]. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 159 с.

Національний склад населення України (за даними Всесоюзн. перепису населення 1989 р.) : в 2 ч. – К. : 1991–1992. – Ч. 1. – 219 с.; Ч. 2. – 509 с.

Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.

Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР : Статистичний збірник. – К., 1961. – 323 с.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб, 1899–1905 : Т. 3: Бессарабская губ. – 1905. Т. 8: Волынская губ. – 1904. Т. 13: Екатеринославская губ. – 1904. Т. 16: Киевская губ. – 1904. Т. 20: Курская губ. – 1905. Т. 32: Подольская губ. – 1904. Т. 33: Полтавская губ. – 1904. Т. 41: Таврическая губ. – 1905. Т. 46: Харьковская губ. – 1904. Т. 47: Херсонская губ. – 1905. Т. 48: Черниговская губ. – 1905.

Проблемы этнической географии и картографии / [отв. ред. С. И. Брук]. – М. : Наука, 1978. – 264 с.

Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 360 с.

Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Схід. – 2005. – № 3 (69). – С. 79–92.

Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2004. – 582 с.

Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. - К.: Наук. думка, 1970-1980.

Співіснування між українською та російською мовами на території України: як інтерпретувати дані різних соціологічних опитувань / Режим доступу до публ.: <http://www.proua.com/digest/2005/06/14/233511.html>

Тищенко К. Метатеорія мовознавства / К. Тищенко. – К. : Основи, 2000. – 350 с.

Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.] – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Хмелько В. С. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції зміни за роки незалежності / В. С. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – Т. 32. Соціологічні науки. – К., 2004. – С. 3–15.

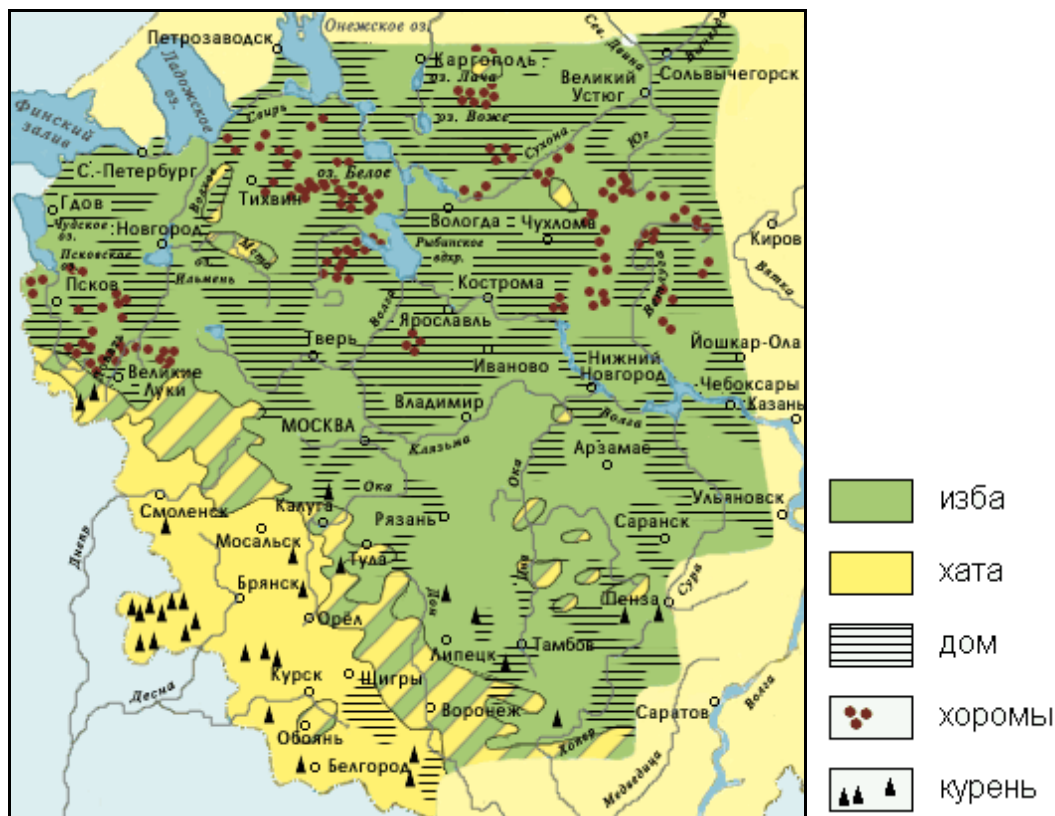
Швейцер А. Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1976. – 175 с.

Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследований / [Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Кондратьев В. С., Сусоколов А. А.]. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

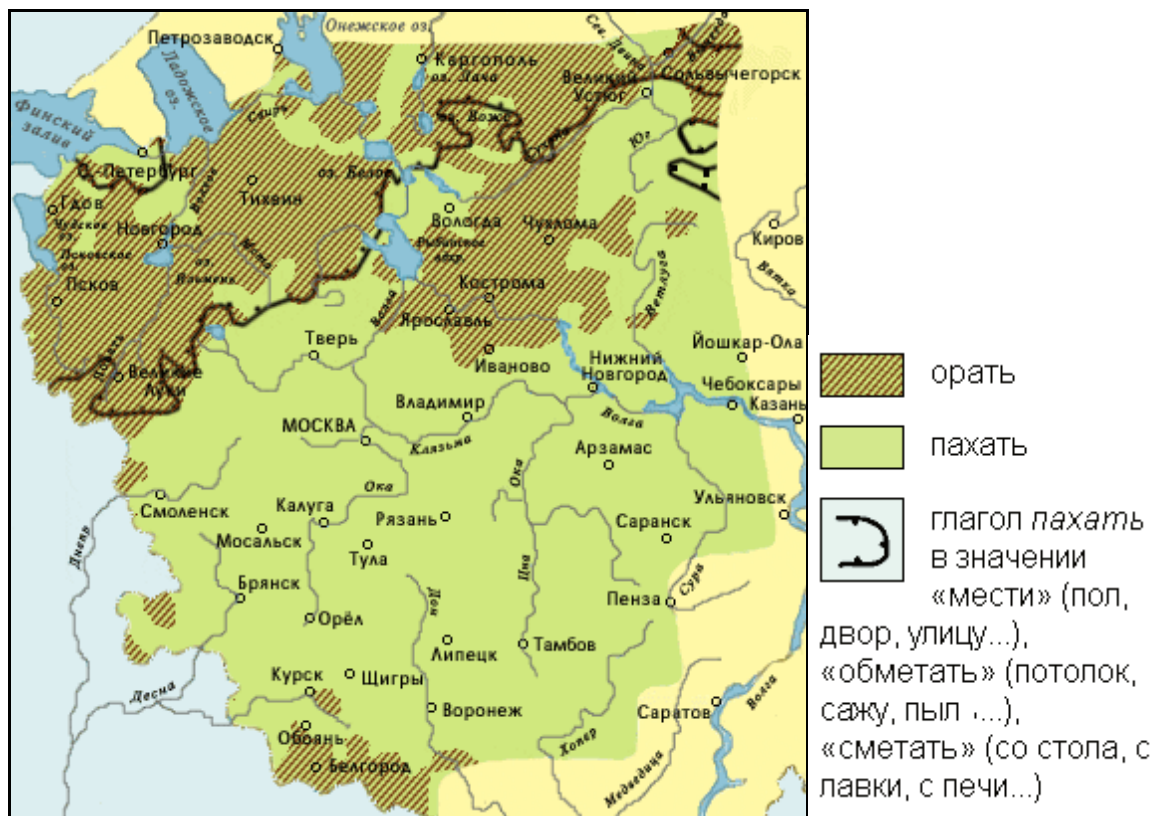
Картографічні додатки

Зразки лінгвогеографічних карт:

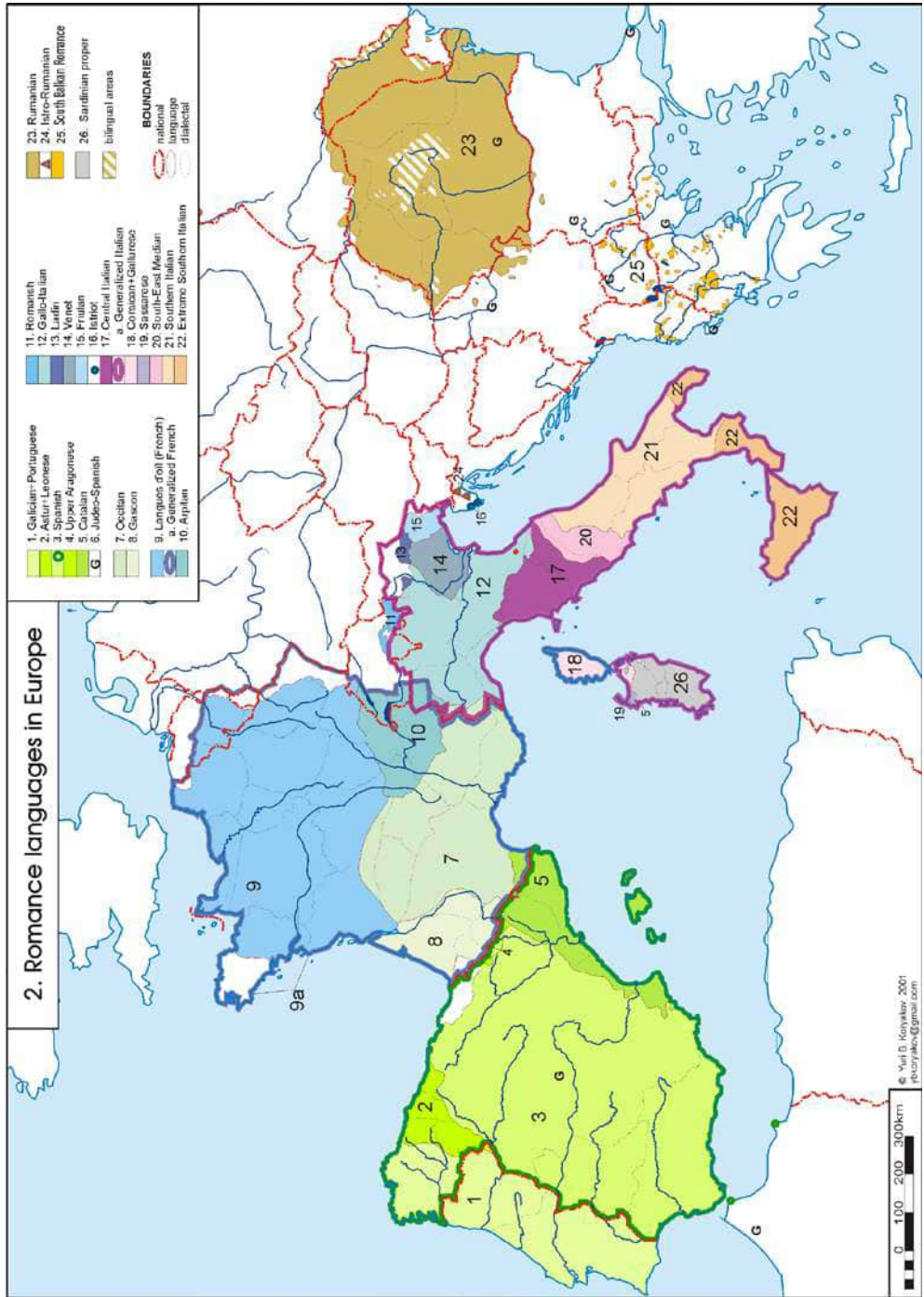
Назви селянського житла у Центральноєвропейській частині Росії

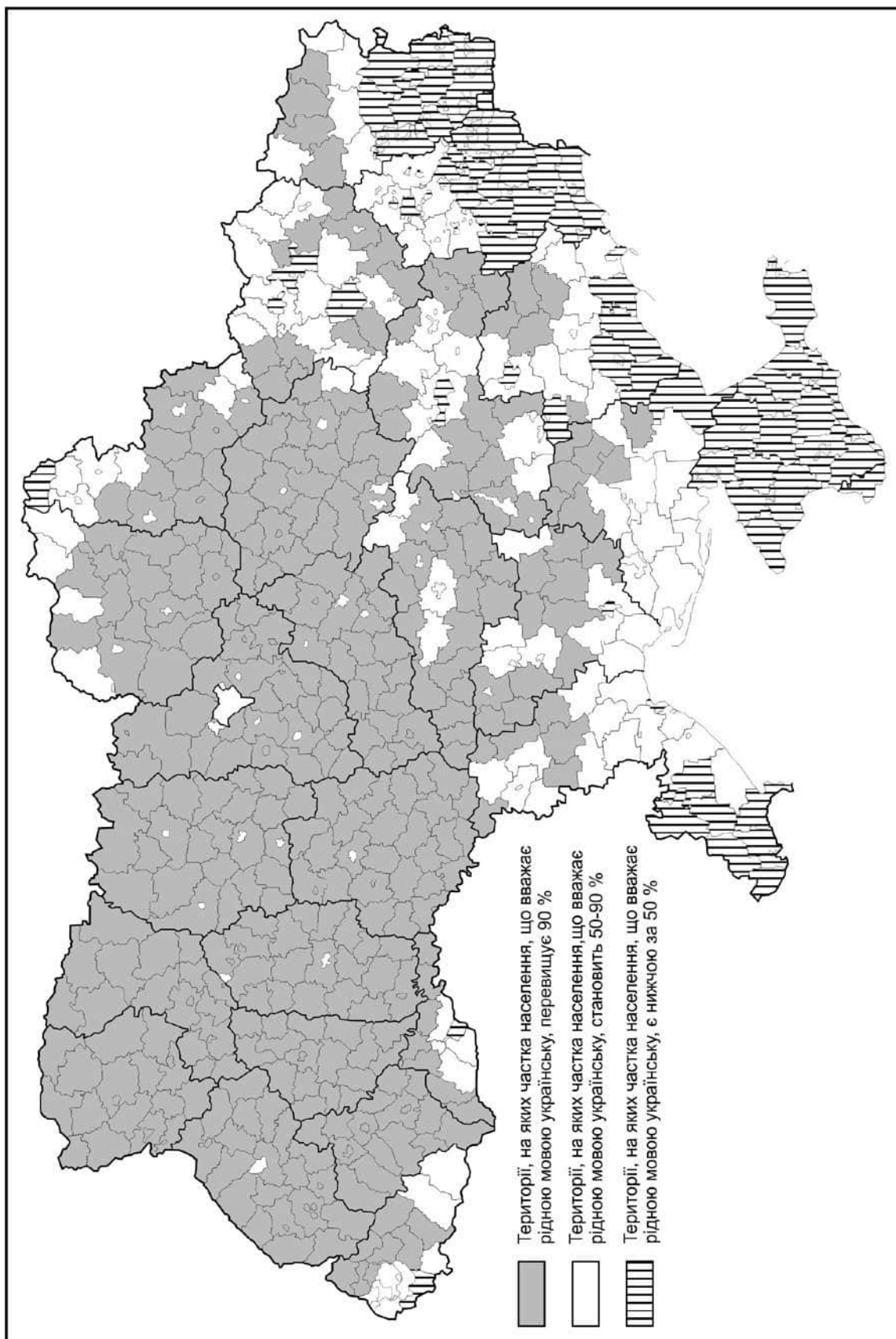

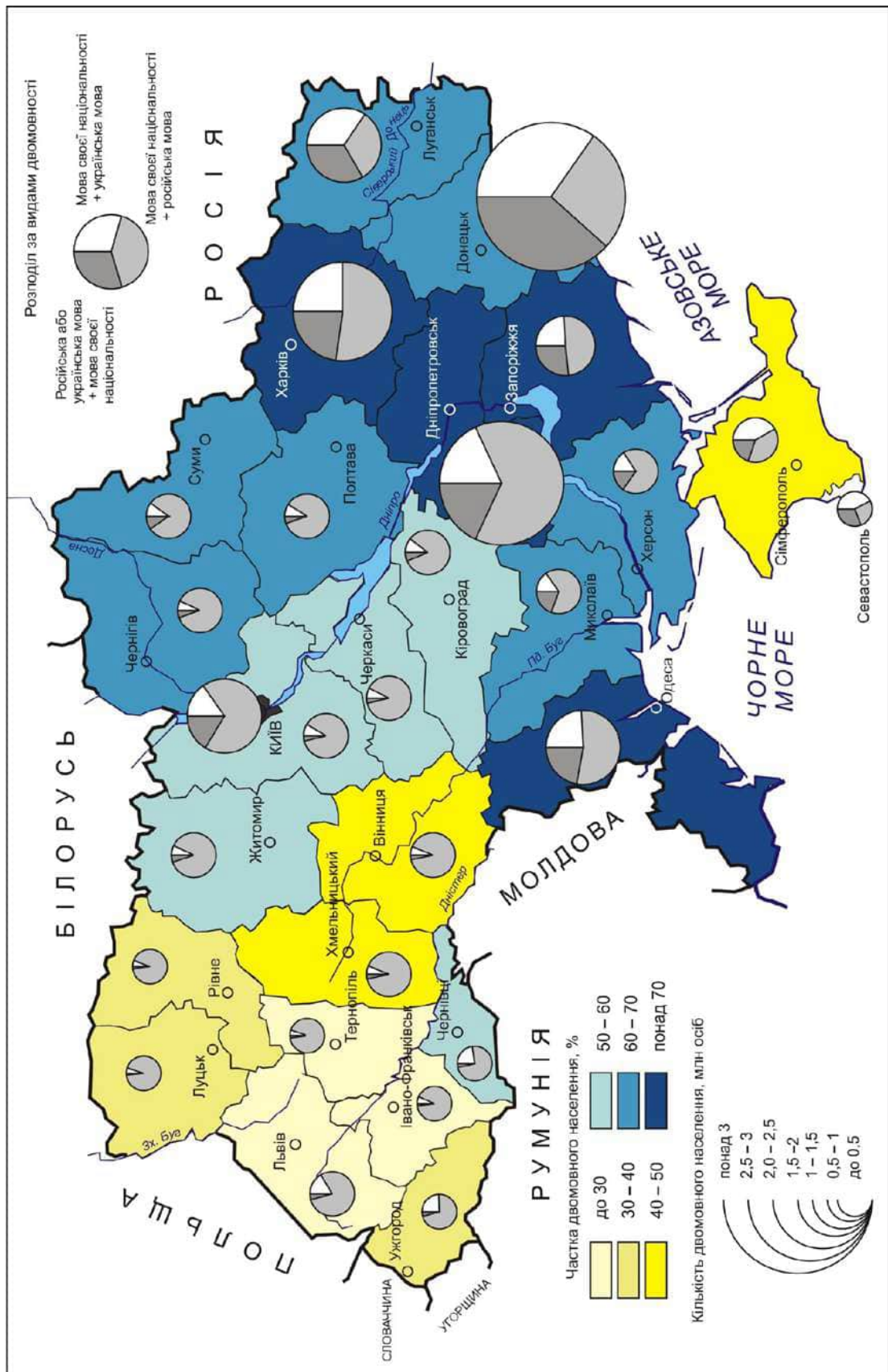
Дієслово із значенням «орати» у Центральноєвропейській частині Росії

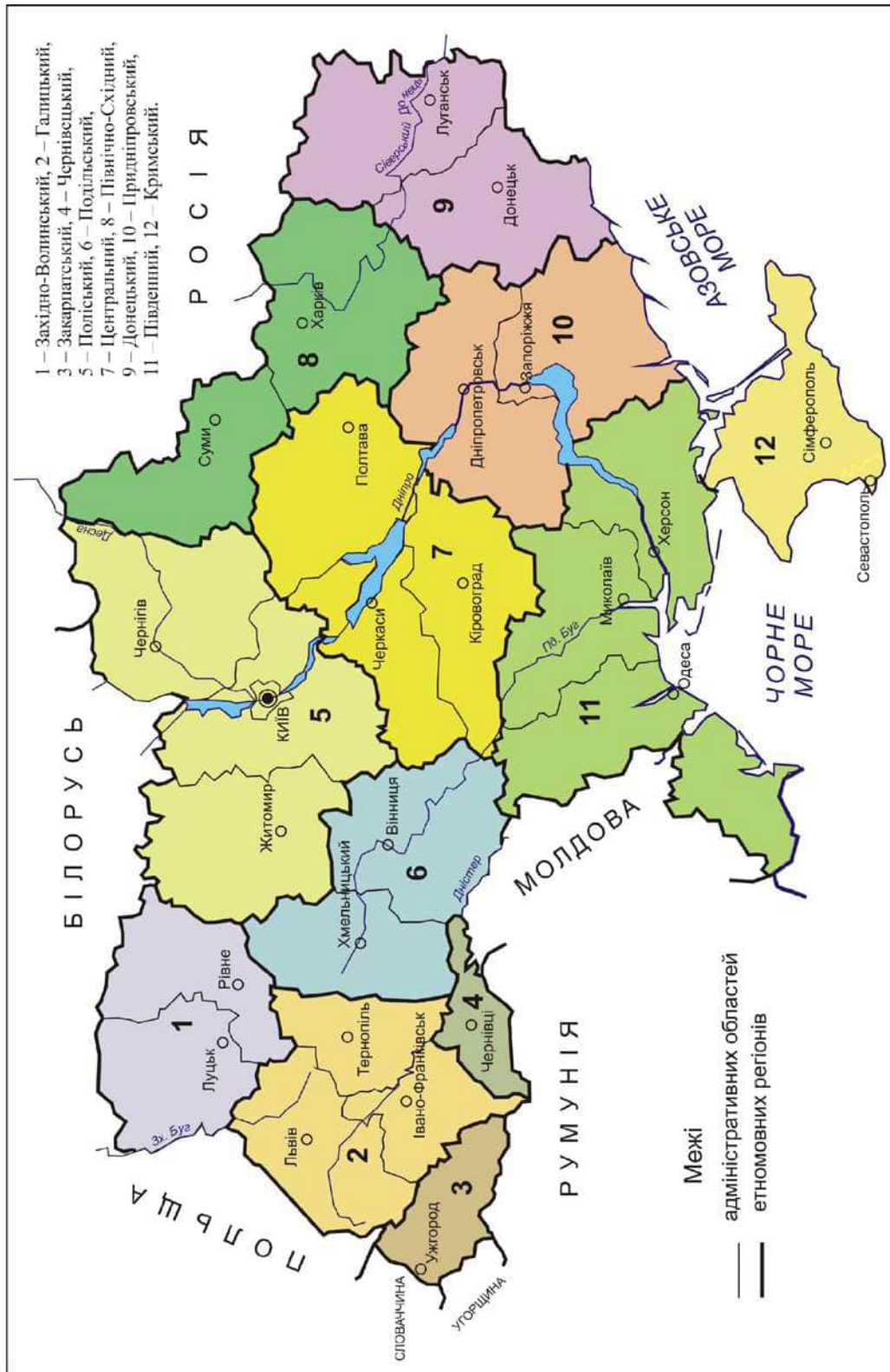

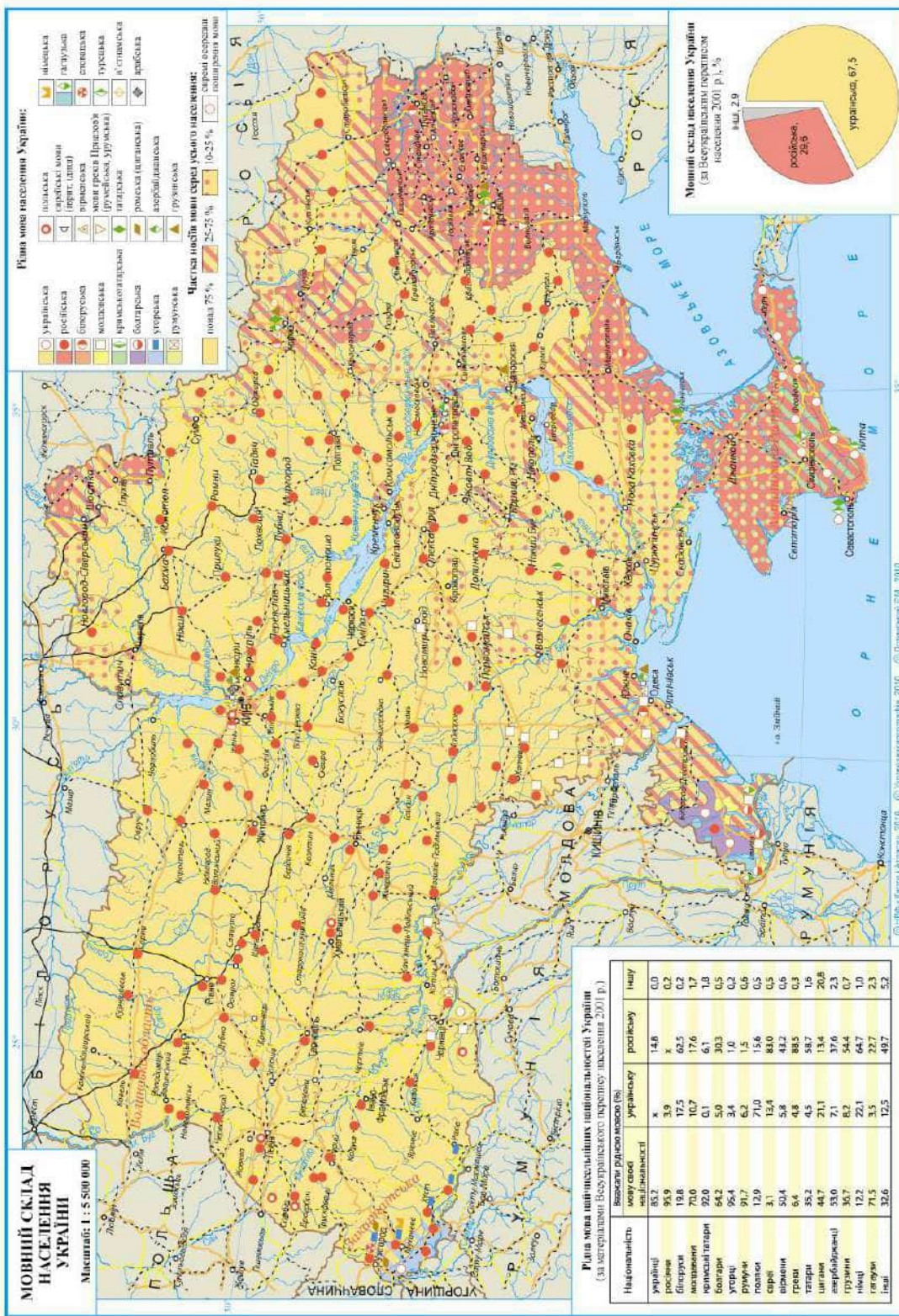
Джерело: Язык русской деревни. Школьный диалектологический атлас / Букринская И.А., Кармакова О.Е., Саркисян С.Г., Голубева Н.Л., Николаев С.Л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gramota.ru/book/village/index.html>.

© ПРБ - Центр Глобал. 2010. © УРЕ/Українська РІБ. 2010. © Політкані РІБ. 2010.

Зміст

Вступ	3
Лекція 1. Теоретичні засади географічного дослідження мовної проблематики	4
Лекція 2. Переписи населення як головне джерело географічного дослідження мовної ситуації	12
Лекція 3. Історико-географічні особливості розвитку мовної ситуації в Україні	33
Лекція 4. Мовний склад населення сучасної України	46
Лекція 5. Етномовні процеси в Україні	60
Лекція 6. Територіальні особливості мовного простору України	66
Лекція 7. Тенденції та проблеми мовної ситуації в Україні	77
Лекція 8. Мовна політика в Україні та шляхи її оптимізації	94
Література	136
Картографічні додатки	139

Навчальне видання

Лозинський Роман Мар'янович

ГЕОГРАФІЯ МОВ В УКРАЇНІ

Редактор *Плиса Н. Й.*
Макетування: *Панахид Г. І.*
Дизайн обкладинки: *Панахид Г. І.*

Підп. до друку 27.11.2012 р. Папір друк.
Гарнітура *Times New Roman*. Друк на різогр. Умовн. друк. арк. 8,6
Обл.-вид. арк. 9,43. Наклад 300 прим.

Видавництво:
ПП «ЛІГА Львів»
79035 м. Львів, а/с 9672
тел. 050 3700117, ел. пошта: *panahyd@gmail.com*
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №2139 від 31.03.2005 р.

Друк:
СПДФО «Марусич М.М.»
м. Львів, пл. Я. Осмомисла, 5/11
тел./факс.: (032) 361-51-31